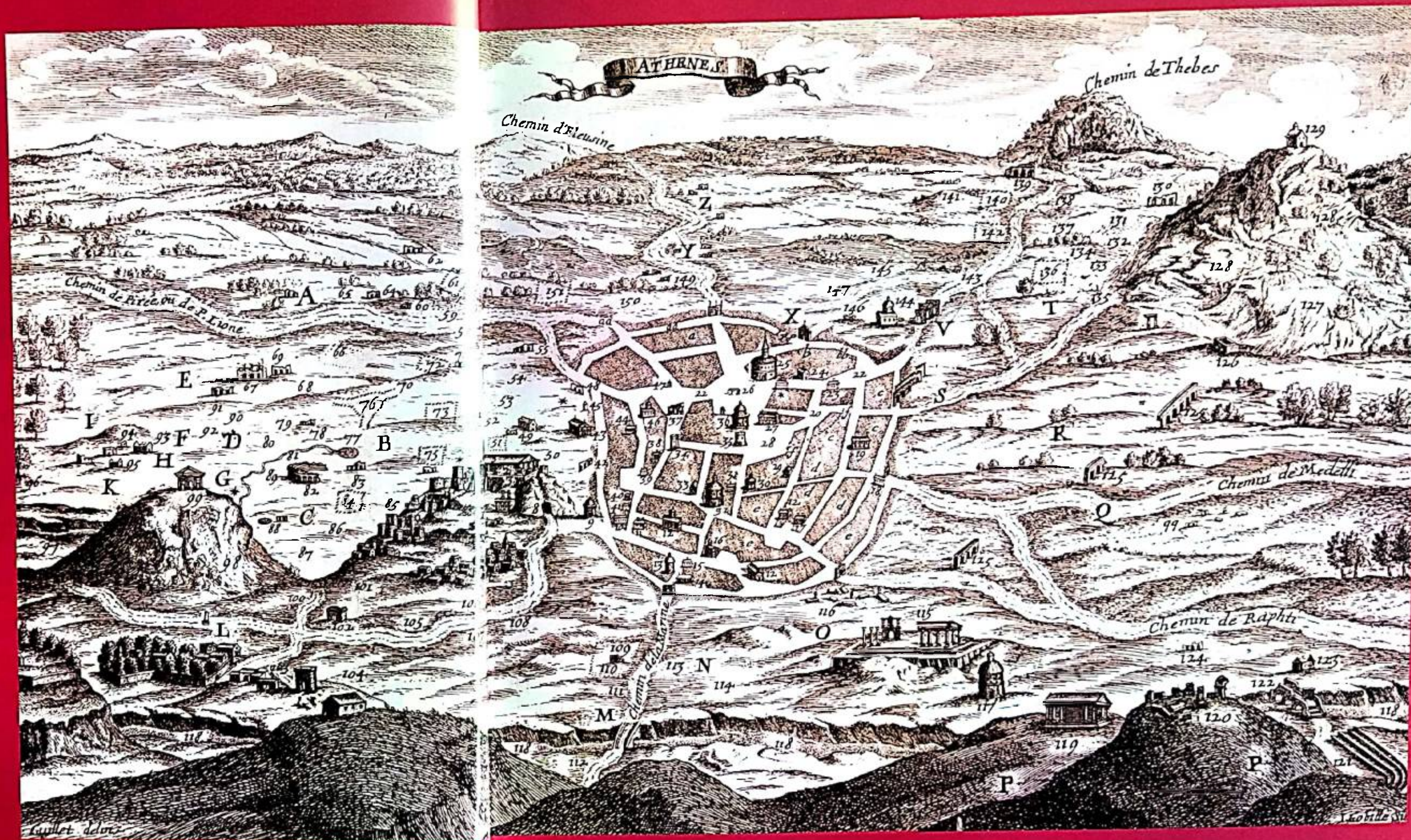
ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΘΗΝΑ
BYZANTINE ATHENS

Τοπογραφικό σχέδιο της Αθήνας,
De La Guilletière, *Athènes ancienne et nouvelle et l' estat present de l' Empire des Turcs*, Paris 1675.

Topographical plan of Athens,
De La Guilletière, *Athènes ancienne et nouvelle et l' estat present de l' Empire des Turcs*, Paris 1675.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΘΗΝΑ

BYZANTINE ATHENS

Γενική Επιμέλεια Έκδοσης και Κείμενα:
ΝΑΥΣΙΚΑ ΠΑΝΣΕΛΗΝΟΥ, δ. Φ.
Μετάφραση στα Αγγλικά (εκτός των προλόγων):
ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΝΤΟΥΜΑ
Ηλεκτρονική Σελιδοποίηση:
ΣΠΥΡΟΣ ΒΑΣΙΛΑΡΑΣ
Φωτογράφηση:
ΚΩΣΤΑΣ ΜΑΝΩΛΗΣ
ΜΑΝΟΛΗΣ ΜΠΑΜΠΟΥΣΗΣ
ΛΑΖΑΡΟΣ ΧΑΤΖΑΤΟΥΡΙΑΝ
Ηλεκτρονική Επεξεργασία Εικόνας:
ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΚΕΛΜΠΕΣΗΣ
Εκτύπωση και Βιβλιοδεσία:
ΠΑΠΥΡΟΣ ΓΡΑΦΙΚΑΙ ΤΕΧΝΑΙ Α.Ε.
ΒΟΥΚΟΥΡΕΣΤΙΟΥ 18, ΑΘΗΝΑ

Art Supervision and Texts:
NAFSIKA PANSELINOU, PhD
English Translation (except the forewords):
ALEXANDRA DOUMAS
Layout Editing:
SPYROS VASSILARAS
Phtography:
KOSTAS MANOLIS
MANOLIS BABOUSSIS
LAZAROS HATZATOURIAN
Computer Image Processing:
GEORGE GELBESSIS
Printing and Binding:
PAPYROS GRAPHIC ARTS S.A.
18 VOUKOURESTIOU Str., ATHENS

ISBN 960-87969-2-X

Εικόνα εξωφύλλου / Cover illustration:

Καπνικαρέα, μέσα 11ου αι. Τμήμα επιχρωματισμένης λιθογραφίας του Théodore du Moncel, 1843.
Kapnikarea, mid-11th century. Part of tinted lithograph by Theodore du Moncel, 1843.

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΘΗΝΑ
BYZANTINE ATHENS

ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ
ΑΘΗΝΑ 2004

CITY OF ATHENS
ATHENS 2004

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

CONTENTS

Με ιδιαίτερη χαρά παρουσιάζουμε στους φίλους του βιβλίου, αλλά και – γιατί όχι ; - και στον κάθε επισκέπτη και κάτοικο της πρωτεύουσας, την ειδική έκδοση του Δήμου μας για τη «Βυζαντινή Αθήνα».

Η βυζαντινή Αθήνα, ίσως όχι αδικαιολόγητα, βρισκόταν πάντοτε υπό την σκιά της αρχαίας, ή συντετριμμένη υπό το βάρος και την έκταση της σύγχρονης. Αποτελεί όμως τον σημαντικό εκείνο ιστορικό σύνδεσμο που ενώνει την αρχαία με τη νεότερη πόλη. Αποτελεί την ιστορική και αρχιτεκτονική απάντηση σε όσους διατείνονται ότι υπάρχει ένα «άλμα στο κενό» μεταξύ της κλασικής Αθήνας και εκείνης των νεώτερων χρόνων. Ευτυχώς δεν είναι έτσι. Η Αθήνα μας μπορεί να μην αποτέλεσε μείζον κέντρο του Ελληνισμού κατά τους Μέσους Χρόνους, δεν υπήρξε όμως ούτε και αμελητέα μονάδα. Αξίζει μάλιστα να σημειώσει κανείς, ότι το φραγκικό Δουκάτο Θηβών και Αθηνών τη θεώρησε κατάλληλη ως έδρα μιας εκ των πλέον ισχυρών και πλούσιων φραγκικών ηγεμονιών στον ελληνικό χώρο. Η Αθήνα κατά τους Μέσους Χρόνους ίσως να μην παρήγαγε πολλή πρωτογενή ιστορία, συγκεντρώνει όμως υπέροχα βυζαντινά μνημεία που μαρτυρούν πασιφανώς το γεγονός ότι ουδέποτε υπήρξε ασήμαντη πόλη.

Αποκορύφωμα της βυζαντινής τέχνης στην περιοχή της

IT is with great pleasure that we present to all bookphiles, as well as to every visitor and to the inhabitants of the Greek capital this special edition of our Municipality on «Byzantine Athens».

Byzantine Athens has nearly always been, maybe not unjustifiably, under the shadow of the ancient city, or crashed under the burden and size of the modern capital. It constitutes, however, the important historical bond that links the ancient with the modern city. It comprises the historical and architectural reply to all those, who claim that there is a "gap" between Classical Athens and the city of modern times. Luckily, it is not so. Athens may not have been an important centre of Hellenism during the Middle Ages, yet it was not set-aside to the extent we may believe. It is worth mentioning that one among the most powerful and rich Frankish hegemonies in Greek territory, the Frankish Duchy of Athens and Thebes established Athens as its powerful capital. During the Middle Ages, Athens did not produce world-changing history. Yet, its marvellous Byzantine monuments clearly indicate that it has never been negligible either.

The crown jewel of Byzantine Art in the region is, naturally, the Monastery of Daphni. It is one of the most exqui-

είναι, φυσικά, η Μονή Δαφνίου. Πρόκειται για ένα από τα λαμπρότερα δείγματα βυζαντινής τέχνης οπουδήποτε στο χώρο της άλλοτε κραταιάς Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Τα ψηφιδωτά του Δαφνίου εντάσσονται ανάμεσα στα 4-5 καλύτερα σύνολα του είδους, με τον Ιησού Χριστό στον τρούλο να αποτελεί την πιο επίφοβη απεικόνιση του Θείου στη Χριστιανική Τέχνη.

Μέσα στην πόλη όλες οι βυζαντινές εκκλησίες που διασώθηκαν, άλλες μεγαλύτερες, όπως η Σωτείρα Λυκοδήμου, και άλλες μικρότερες, όπως η Καπνικαρέα, οι Άγιοι Θεόδωροι κ.λπ. μοιάζουν να έχουν διαποτιστεί από το Αττικό μέτρο και τη χάρη. Δεν είναι απλώς ενδιαφέρουσες βυζαντινές εκκλησίες. Είναι κομψοτεχνήματα μέτρου και αρμονίας, ανεξάρτητα από το μέγεθός τους.

Αλλά και λίγο έξω από την Αθήνα, πέρα από το πασίγνωστο Δαφνί, βρίσκουμε διάσπαρτα παντού ωραιότατα μοναστήρια και ξωκλήσια. Άλλα σώζουν τον ζωγραφικό τους διάκοσμο, άλλα όχι. Το ωραιότερο, βεβαίως, είναι το ειδυλλιακό μοναστήρι της Καισαριανής, μια ανάσα δρόμος από το πολύβουο κέντρο της πόλης.

Ο τόμος που έχετε στα χέρια σας τα παρουσιάζει όλα αυτά με τρόπο αισθητικά ευχάριστο και επιστημονικά πλήρη.

Είμαστε περήφανοι που με την έκδοση αυτή που κρατάτε στα χέρια σας γεφυρώνουμε, στο μέτρο του δυνατού, ένα μεγάλο ιστορικό και καλλιτεχνικό κενό, αποτείοντας ταυτόχρονα φόρο τιμής στην πιο παραμελημένη από τις τρεις κυριότερες περιόδους ζωής της Αθήνας μας.

Ντόρα Μπακογιάννη
Δήμαρχος Αθηναίων

site examples of Byzantine Art anywhere within the territory of the once almighty Greek speaking East Roman Empire. The Daphni mosaics are among the top four or five best works of art of their kind, with Jesus Christ on the dome as, perhaps, the most awesome image of the Divine in Christian Art.

Inside the city the surviving Byzantine churches vary in size: some are rather large, like Soteira Lykodemou, some are smaller, like the Kapnikarea, Aghioi Theodoroi and so on. Yet, all seem to be permeated by the Attic "measure" and grace. They are not just interesting Byzantine churches. They are important artistic manifestations, illustrations of style and harmony, irrespectively of size.

Right outside Athens, beyond the famous Daphni monastery, we find scattered everywhere enchanting monasteries and country churches. Some maintain their frescoes, others do not. The Monastery of Kaisariani, just a few minutes away from the bustling centre of the city, is by far the most beautiful, surrounded as it is by wonderful Attic woods of pine, laurel and cypress.

The book you now hold in your hands presents all these monuments with an aesthetically agreeable, yet fully scientific way.

We hope that this publication will manage to bridge, to the greatest extent possible, an immense historical and artistic void, paying tribute at the same time to the most disregarded among Athens' main historical periods, the long Byzantine centuries of Athens.

Dora Bakoyannis
Mayor of Athens

Η βυζαντινή Αθήνα δεν είναι ιδιαίτερα γνωστή. Όλοι, όμως, γνωρίζουμε πολύ καλά κάποια αντιπροσωπευτικά μνημεία της εποχής εκείνης, όπως τη Μονή Πετράκη, την Καπνικαρέα κ.λπ.

Η Αθήνα της βυζαντινής περιόδου δεν είχε την αίγλη και την ισχύ της κλασικής Αθήνας. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης, μητροπολίτης Αθηνών, στα τέλη του δωδέκατου αιώνα, λίγο πριν από την τέταρτη σταυροφορία (1204) δίνει, μέσα από τα κείμενά του, μια εικόνα απογοητευτική για την πόλη. Η Αθήνα δεν ήταν εκείνη που περίμενε να βρει, στο πνευματικό κυρίως επίπεδο. Ο λόγιος Μητροπολίτης δεν βρήκε διανοούμενους, όπως θα φανταζόταν, όταν μιλούσε για την κλασική Αθήνα των φιλοσόφων και των ρητόρων. Βρήκε μόνον αγρότες και τεχνίτες. Η μαύρη εικόνα που αναδύεται από τα κείμενά του δείχνει ότι η πόλη είχε αρχίσει να βυθίζεται στη φτώχεια. Και πράγματι η ιστορική έρευνα απέδειξε ότι περί το 1200 είχαν αρχίσει να παρατηρούνται στον πληθυσμό κρούσματα μεταναστευτικά: οι άνθρωποι εγκατέλειπαν την Αττική για να φτιάξουν αλλού τη ζωή τους.

Είναι αλήθεια ότι η Αθήνα υπήρξε από την αρχαιότητα κέντρο πολιτικό, οικονομικό, πνευματικό. Παρέμεινε και μετά την κατάκτησή της από τους Ρωμαίους πνευματικό κέντρο για αιώνες. Γι' αυτό κύριο πεδίο της πάλης μεταξύ της

Athens of the Byzantine time is not particularly known. However, there are some representative monuments of that period that everybody is familiar with, such as the Petraki Monastery, the Church of Panaghia Kapnikarea etc.

Athens of the Byzantine era did not have the prestige and the power of the city during the classical period. At the end of the 12th century, a little before the fourth crusade (1204), the Metropolitan Bishop of Athens Michael Choniates gives through his texts a disappointing impression of the city. Athens was not what he had expected to find, especially at the spiritual level. The intellectual Metropolitan Bishop did not find the philosophers and the orators that he had imagined when talking of classical Athens. Instead, he only found farmers and craftsmen. The bleak picture, which he paints in his texts, proves that the city had started to impoverish. In fact, a historical research revealed that at about 1200, the first waves of migration began: people were leaving Attica to find better living conditions elsewhere.

Since ancient times, Athens has been a political, economic and spiritual center. Even after its conquest by Rome, Athens remained for centuries a spiritual center. It

παλιάς θρησκείας και του χριστιανισμού δεν ήταν η Ρώμη, αλλά η Αθήνα. Την Αθήνα υμνεί ο τελευταίος εθνικός αυτοκράτωρ, ο Ιουλιανός (361–363), στην Αθήνα συνεχίζουν τις σπουδές τους ο Μέγας Βασίλειος, ο Γρηγόριος και άλλοι διάσημοι θεωρητικοί του χριστιανισμού τον τέταρτο αιώνα.

Η πιο σκληρή, αλλά και τελευταία φάση κατά των αρχαίων αντιλήψεων έγινε στην Αθήνα. Φιλόσοφοι, καθηγητές και λοιποί πνευματικοί άνθρωποι έμειναν σταθερά πιστοί σε ό,τι πρέσβευαν. Η διδασκαλία τους δεν ξέφτισε, αλλά τελείωσε με βίαιη, θα μπορούσαμε να πούμε, διακοπή. Το τέλος επήλθε με αυτοκρατορικό διάταγμα. Με την πάροδο του χρόνου οι άνθρωποι έπαψαν να έχουν ανάγκη τον τύπο της παιδείας, τα κύρια χαρακτηριστικά του οποίου είχαν διαμορφωθεί κατά την κλασική περίοδο. Τότε ολοκληρώθηκε πραγματικά η πτώση του αρχαίου κόσμου. Δεν γνωρίζομε με ακρίβεια πότε έγινε αυτή η αλλαγή. Πάντως η άνθηση της χριστιανικής ζωής στην Αθήνα αποτελεί τεκμήριο της νέας εποχής.

Δύο γυναίκες, δύο Αθηναίες, συμβολίζουν τις αντιλήψεις στο Βυζάντιο, αφ' ενός μεν της μεταβατικής περιόδου, αφ' ετέρου δε της νέας εποχής: η Αθηναΐς και η Ειρήνη. Η Αθηναΐς ήταν κόρη του Αθηναίου φιλόσοφου Λεόντιου και παντρεύτηκε τον αυτοκράτορα Θεοδόσιο Β΄ (408–450). Βαφτίστηκε και πήρε το όνομα Ευδοκία. Ο γάμος αυτός δείχνει τον σεβασμό που η βυζαντινή κεντρική εξουσία εξακολουθούσε να εκδηλώνει προς τους φιλοσόφους των σχολών της Αθήνας.

Η Ειρήνη η Αθηναία, λαμπρή πολιτικός, έζησε τον όγδοο αιώνα. Υπήρξε σύζυγος του Λέοντος Δ΄ (775–780) και μητέρα του Κωνσταντίνου ΣΤ΄ (780–797). Άσκησε μόνη της την εξουσία από το 797 έως το 802. Με την αυτοκράτειρα Ειρήνη ένας ολόκληρος κόσμος απέκτησε φωνή στη Βασιλεύουσα και η προσοχή των ιθυνόντων έπαψε να είναι

was for this reason that the main battlefield between the old religion and Christianity was not Rome but Athens. It is Athens that the last idolater Emperor, Julian (361-363), praised, it is in Athens that Basil the Great, Gregory and other great Christian theoreticians of the 4th century continued their studies.

The cruelest, and last, phase against the ancient beliefs took place in Athens. Philosophers, professors and other intellectual people remained faithful to their beliefs. Their teachings did not fade out but ended in a violent, one could say, manner. The end came with an imperial decree. With the passing of time, people stopped having the need for the type of education, the main characteristics of which had been formulated during the classical period. It was then that the fall of the ancient world was accomplished. We do not know precisely when this change took place. However, the flourishing of Christian life in Athens constitutes evidence of the new era.

Two Athenian women embody the beliefs of Byzantium, on the one side those of the transitional period and on the other side those of the new era: Athinais and Irene. Athinais was the daughter of the Athenian philosopher Leontios and she was married to emperor Theodosius II (408-450). She was baptised and named Evdokia. This marriage shows the respect, which the Byzantine court continued to demonstrate for the philosophers of the Athenian schools.

Irene the Athenian, a great politician, lived in the 8th century. She was the wife of Emperor Leon IV (775-780) and mother of Emperor Constantine VI (780-797). She held the imperial office from 797 until 802. Under the rule of Empress Irene, a whole world gained a voice in the Reigning City (Constantinople) and the attention of the rulers stopped being exclusively focused on the East. Irene

στραμμένη αποκλειστικά σχεδόν στην Ανατολή. Η Ειρήνη η Αθηναία σταμάτησε την εικονομαχική πολιτική που ακολουθούσαν οι Ίσαυροι αυτοκράτορες και προσπάθησε έτσι να αποκαταστήσει θρησκευτική και κοινωνική ειρήνη. Από την άλλη πλευρά ενέτεινε την πολεμική δράση κατά των Σλάβων, οι οποίοι εξακολουθούσαν να αποτελούν απειλή για τον ελληνικό χώρο.

Η Αθήνα υπήρξε έδρα επισκόπου. Τον 9ο αιώνα γίνεται έδρα αρχιεπισκοπής, και στη συνέχεια μητρόπολης. Σημαντική καμπή για την ιστορία της Αθήνας αποτελεί η επίσκεψη το 1018 του Βασιλείου Β΄ του Βουλγαροκτόνου, μετά τη συντριβή των Βουλγάρων. Ανέβηκε στην Ακρόπολη, στον Παρθενώνα, όπου και προσκύνησε την Παναγιά την Αθηνιώτισσα. Με την επίσκεψη αυτή ο αυτοκράτωρ έκανε αισθητή τη στροφή του ενδιαφέροντος προς την κυρίως Ελλάδα η οποία, από τότε περίπου, άρχισε ανεπαίσθητα να ξαναδίνει τον δικό της τόνο στη μεσαιωνική ιστορία.

Πώς ήταν η Αθήνα την εποχή εκείνη; Πώς ζούσαν οι Αθηναίοι; Πληροφορίες δίνουν τα βυζαντινά κείμενα. Κατ' αρχήν τονίζεται η ομορφιά του αθηναϊκού τοπίου. Η βλάστηση της αθηναϊκής πεδιάδας σε συνδυασμό με την εντύπωση που προξενούσαν τα κτίσματα της αρχαιότητας τόνιζαν την ανθηρότητα της πόλης. Οι Αθηναίοι ασχολούνταν με τη γεωργία, την υφαντουργία και το εμπόριο που, σε μικρή οπωσδήποτε κλίμακα, γινόταν στα κοντινά φυσικά λιμάνια.

Μετά το 1204 η Αθήνα βρίσκεται κάτω από την κυριαρχία των Φράγκων. Η Φραγκοκρατία έδωσε νέα διάσταση και, ίσως, άλλο νόημα στην αθηναϊκή ιστορία. Οι Φράγκοι ευγενείς έδωσαν τον δικό τους τρόπο ζωής στις περιοχές που εγκαταστάθηκαν. Την ατμόσφαιρα της εποχής περιγράφει θαυμάσια το έργο του Βιτσέντζου Κορνάρου «Ερωτόκριτος». Και δεν είναι τυχαίο ότι η Αρετούσα του «Ερωτόκριτου» είναι βασιλοπούλα της Αθήνας. Και ήταν βασιλοπούλα της Αθήνας γιατί σ' αυτή την πόλη η Φραγκο-

the Athenian ended the icon-fighting policy (Iconoclasm), which had been pursued by the Isauri Emperors and managed to re-institute religious and social peace. On the other hand, she intensified the military activity against the Slavs who continued to threaten the Greek areas.

Athens had a diocese seat. In the 9th century, it became the seat of an archdiocese and later that of a metropolis. A significant turning point for the Athenian history is the visit of Emperor Basil II the Bulgar-Slayer in 1018, after the defeat of the Bulgarians. He went up to the Parthenon, on the Acropolis, where he prayed to Virgin Mary the Athiniotissa (Athenian). With this visit, the Emperor demonstrated his shift of interest towards mainland Greece which, at about that time, had started giving its own, distinct, contribution to medieval history.

How was Athens at that time? How did the Athenians live? Information is offered by the Byzantine texts. First and foremost, the beauty of the Athenian landscape is stressed. The vegetation of the Athenian plain, combined with the impression created by the ancient ruins, accentuated the well-being of the city. The Athenians were engaged in farming, textiles and commerce, which, to a small extent, took place in the nearby natural harbours.

In the year 1204 starts the period of the Frankish rule that gave a new dimension, and perhaps, meaning to Athenian history. The Frank aristocrats gave their own stigma to the areas in which they had settled. The atmosphere of the time is described very well in the poem "Erotokritos" by Vitsentzos Kornaros. It is not accidental that Arethusa (the female character in "Erotokritos") is the princess of Athens; it is here that the Frankish rule left the deepest traces in marks. As a matter of fact, the rule of the Westerners in Attica did not meet with any – with the exception of the incursion of the Catalans – great upheaval

κρατία άφησε τα πιο βαθιά ίχνη. Είναι αλήθεια ότι η κυριαρχία των Δυτικών στην Αττική δεν γνώρισε, με εξαίρεση την εισβολή των Καταλανών, τις μεγάλες αναστατώσεις και μεταπτώσεις που τη χαρακτήρισαν τόσο στη Βόρεια Ελλάδα όσο και στην Πελοπόννησο. Η σχετική σταθερότητα που επικράτησε δημιούργησε στην πόλη, κατά τις πρώτες φάσεις της εξουσίας των Φράγκων, κλίμα ευημερίας. Η Αθήνα κάνει εξαγωγές γεωργικών προϊόντων και ξαναγίνεται κέντρο υφαντουργίας. Η άνθηση αυτή οφείλεται στο αίσθημα σταθερότητας και ασφάλειας που προφανώς εδράζεται στη φεουδαλικού τύπου διαστρωμάτωση που επιβλήθηκε στους Έλληνες με ήπιο τρόπο. Και με την πάροδο του χρόνου οι Αθηναίοι υιοθέτησαν κάποια πρότυπα ζωής που τους πρόσφεραν οι Δυτικοί.

Οι Γάλλοι και αργότερα οι Ιταλοί είχαν πλήρη συναίσθηση της σημασίας του τόπου όπου είχαν επιβάλει την κυριαρχίας τους. Επιχείρησαν να προβάλουν όσο μπορούσαν τη μοναδική ομορφιά του τοπίου της Αττικής και πολλοί ύμνησαν αυτή την ομορφιά.

Η Αθήνα ακολούθησε την τύχη των άλλων ελληνικών περιοχών είτε ανήκαν στο βυζαντινό κράτος είτε ήταν κάτω από την κυριαρχία των Δυτικών. Καταλήφθηκε από τους Τούρκους τρία χρόνια μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, το 1456.

Σημαντικά ίχνη της βυζαντινής Αθήνας αλλά και κάποια της Φραγκοκρατίας, υπάρχουν μέχρι σήμερα. Αυτά τα ίχνη θελήσαμε με την ευκαιρία της επετείου των 170 χρόνων από την καθιέρωση της Αθήνας ως πρωτεύουσας του νέου ελληνικού κράτους, να συγκεντρωθούν, να καταγραφούν και να παρουσιασθούν μέσα από αυτό το βιβλίο–λεύκωμα στους Αθηναίους, αλλά και στους Έλληνες και ξένους επισκέπτες της πόλης μας.

Η Καθηγήτρια της Βυζαντινής Τέχνης της Ανωτάτης Σχολής Καλών Τεχνών Ναυσικά Πανσελήνου ανέλαβε να

and shifts as those that characterised Northern Greece and the Peloponnese. The relative stability, which prevailed, created a climate of prosperity in the city during the first phases of the Frankish rule. Athens started exporting farming goods and became again a textile center. This prosperity is due to the feeling of safety and stability, which is based on the feudal system of social stratification, imposed on the Greeks in a placid manner. And, as time went by, the Athenians adopted some new ways of life, according to the examples that had been set by Westerners.

The French and later the Italians had full awareness of the importance of the territory on which they had imposed their rule. They attempted to project the natural beauty of the landscape as much as possible and many of them praised it.

Athens did not escape the fate of the other Greek regions either belonging to the Byzantine Empire or being under the Westerner rule. In 1456, three years after the fall of Constantinople, the Ottomans conquered the city.

In Athens of today one can find important traces of its glorious past, dating back to Byzantium, and some others from the Frankish rule. On the occasion of the 170th anniversary since the year 1834 when Athens was designated the capital of the Modern Greek State, the aim of this book-album is to collect, record and present these traces to the Athenians, but also to both Greeks and foreigners visiting our city.

The Professor of Byzantine Art at the Athens School of Fine Arts, Nafsika Panselinou, assumed the presentation of the city's byzantine monuments. Her material is not restricted to the narrow limits of the Municipality of Athens, but goes even further covering the broader region of Athens, as it used to be in the Byzantine period. She recorded the history of the Byzantine monuments of Athens

παρουσιάσει τα βυζαντινά μνημεία της Αθήνας. Το υλικό της δεν το περιορίζει στα στενά όρια του Δήμου Αθηναίων, αλλά το επεκτείνει στην ευρύτερη περιοχή των Αθηνών, όπως άλλωστε, ήταν κατά τη βυζαντινή εποχή. Κατέγραψε την ιστορία των βυζαντινών αθηναϊκών μνημείων και επέλεξε το φωτογραφικό υλικό. Την ευχαριστούμε ιδιαίτερα. Ευχαριστούμε, επίσης, τους φορείς που διευκόλυναν το έργο της κ. Πανσελήνου, το Μουσείο Μπενάκη και ειδικότερα τον Διευθυντή, καθηγητή κ. Α. Δεληβορριά, την κ. Φ. Τσιγκάκου, την κ. Π. Τσάκωνα και την κ. Φ. Κωνσταντίνου, το Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών Βούρου-Ευταξία και ειδικότερα τον Διευθυντή, καθηγητή κ. Στ. Λυδάκη και τον κ. Γιάννη Μπαστιά, Διευθυντή τής Εκδοτικής Αθηνών που μας παραχώρησε ευγενώς τις διαφάνειες των ψηφιδωτών τής Μονής Δαφνίου.

Καλλιόπη (Κέλλυ) Α. Μπουρδάρα
Αντιδήμαρχος Αθηναίων
Επ. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αθηνών

and she chose the photographs. We give her special thanks. We also thank all those who facilitated Mrs. Panselinou's work, the Benaki Museum and specially its Director, Professor A. Delivorrias, Mrs. F. Tsigkakou, Mrs. P. Tsakona and Mrs. F. Constantinou as well as the City of Athens Vourou-Eftaxia Museum with a special emphasis to its Director, the Professor S. Lydakis and Mr. J. Bastias, director of the "Ekdotiki Athinon", who kindly offered us the slides depicting Daphni Monastery's mosaics.

Calliope (Kelly) A. Bourdara
Deputy Mayor of Athens
Ass. Professor, University of Athens

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΘΗΝΑ

BYZANTINE ATHENS

Εισαγωγή

Η Αθήνα από την ύστερη αρχαιότητα ώς την τουρκική κατάκτηση

Η παρουσία του αποστόλου Παύλου στην Αθήνα και το κήρυγμά του για τη νέα θρησκεία, το 53 μ.Χ., στην Πνύκα μπροστά στα μέλη του Αρείου Πάγου, σηματοδοτούν την αρχή της ιστορίας της χριστιανικής Αθήνας. Η διδασκαλία αυτή, παρ' όλο που δεν είχε ιδιαίτερη απήχηση, συντέλεσε ώστε να δημιουργηθεί στην πόλη μικρή χριστιανική κοινότητα με πρώτο επίσκοπο τον Διονύσιο Αρεοπαγίτη. Κατά την περίοδο της Ρωμαιοκρατίας, χάρη στο ενδιαφέρον και τις γενναιόδωρες χορηγίες Ρωμαίων αυτοκρατόρων και επιφανών πλούσιων Αθηναίων, η πόλη ξαναβρίσκει τη λαμπρή πορεία, που είχε χάσει από το 86 π.Χ., όταν κατακτήθηκε από τον Σύλλα. Τον 2ο αι. μ.Χ., δύο σημαντικές προσωπικότητες, ο αυτοκράτορας Αδριανός και ο πλούσιος σοφιστής Ηρώδης ο Αττικός, εκόσμησαν την Αθήνα με σπουδαία μνημεία, όπως ο ναός του Ολυμπίου Διός, το Αδριάνειο Γυμνάσιο, η Βιβλιοθήκη, το Ωδείον του Ηρώδη του Ατ-

Introduction

Athens from Late Antiquity to the Ottoman Conquest

The presence of Apostle Paul in Athens and the sermon he preached about the new religion, before the members of the Areopagus, on the hill of the Pnyx, in AD 53, signify the beginning of the history of Christian Athens. Although this teaching was of limited appeal, it stimulated the creation of a small Christian community in the city, of which Dionysius the Areopagite was first bishop. During the period of Roman rule, thanks to the interest and the generous donations of Roman emperors and wealthy, eminent Athenians, the city returned to the splendid course it had lost since its conquest by Sulla in 86 BC. In the second century AD two important personalities, the Emperor Hadrian and the sophist magnate Herodes Atticus, adorned Athens with majestic monuments, such as the temple of Olympian Zeus, the Gymnasium and the Library of Hadrian, the Odeum of Herodes Atticus

τικού και ολόκληρη η Αδριάνεια πόλη κοντά στον Ιλισσό. Την ίδια εποχή ακμάζουν εκ νέου οι φιλοσοφικές και ρητορικές σχολές, με αποτέλεσμα η Αθήνα να γίνει και πάλι το σπουδαιότερο πανεπιστημιακό κέντρο της Αυτοκρατορίας. Αυτή η πορεία ανακόπηκε το 267 μ.Χ. από την επιδρομή των Ερούλων, βαρβαρικού λαού από το βορρά, που λεηλάτησε και πυρπόλησε την πόλη, οριοθετώντας το τέλος της κλασικής Αθήνας.

Ο τέταρτος αιώνας βρίσκει την Αθήνα ασήμαντη πολιτικά, ολιγάριθμη πληθυσμιακά και προσκολλημένη στη λατρεία των αρχαίων θεών. Ο Μέγας Κωνσταντίνος – καθώς και οι διάδοχοί του – την ευνόησαν καταφανώς και επέδειξαν ανοχή στην εθνική λατρεία. Έτσι, παρά την ίδρυση του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης από τον Κωνσταντίνο και τον έντονο ανταγωνισμό που προκλήθηκε ανάμεσα στη φθίνουσα πόλη του Πλάτωνα και την ανατέλλουσα βυζαντινή πρωτεύουσα, η Αθήνα διατήρησε τη θέση της ως πνευματικό κέντρο. Γνώρισε την τελευταία αναλαμπή της και προσήλκυσε φημισμένους φιλοσόφους και ρήτορες, όπως ο Λιβάνιος, ο Πρίσκος, ο Πρόκλος κ.ά. Μάλιστα αυτή την εποχή συναντήθηκαν στις φιλοσοφικές της σχολές θιασώτες της αρχαίας και της νέας θρησκείας, όπως ο μετέπειτα βυζαντινός αυτοκράτορας Ιουλιανός ο Παραβάτης και οι Πατέρες της Ορθόδοξης Εκκλησίας Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός και Βασίλειος ο Μέγας.

Ο Ιουλιανός ως αυτοκράτορας φρόντισε για την επαναφορά της αρχαίας θρησκείας, την επαναλειτουργία των αρχαίων ναών, την αναβίωση των μαντείων και των μεγάλων αγώνων. Η πολιτική αυτή αναπτέρωσε τις ελπίδες των θαυμαστών του αρχαίου κόσμου και μεταξύ αυτών και των Αθηναίων, ελπίδες όμως που διαψεύσθηκαν σύντομα με τον πρόωρο θά-

and the entire Hadrianic city on the banks of the River Ilissos. In this same period, the city's schools of philosophy and rhetoric flourished anew, reinstating Athens as the major "university" centre of the Empire. This course was cut short in AD 267, by the incursion of the Heruls, a barbaric people from the North, who pillaged and set fire to the city, essentially bringing down the curtain on Classical Athens.

In the fourth century Athens was politically insignificant, with a depleted population that persisted in the worship of the ancient gods. Constantine the Great – as well as his successors – overtly favoured Athens and showed tolerance of her pagan cults. Thus, despite Constantine's founding of the University of Constantinople and the intense rivalry this incited between the waning city of Plato and the waxing capital of Byzantium, Athens kept her position as an intellectual centre. She enjoyed her final hour of glory, attracting renowned philosophers and orators such as Libanius, Priscus, Proclus and others. Indeed, in these years devotees of the old and the new religion met and mingled in her philosophical schools, among them the subsequent Byzantine emperor Julian the Apostate and the Fathers of the Orthodox Church, Gregory of Nazianzus and Basil the Great.

Julian as emperor took measures to bring back the idolatrous religion, to re-open the temples, to revive the oracles and the panhellenic games. His policy fired the hopes of the admirers of the ancient world, Athenians among them, hopes which were, however, soon dashed by the untimely death (26 July AD 363) of the Apostate, the last supporter of the ideals of Classical Antiquity.

νατο (στις 26 Ιουλίου 363) του Ιουλιανού, του τελευταίου υποστηρικτή των ιδεωδών της κλασικής αρχαιότητας.

Εν συνεχεία η Αθήνα αρχίζει να διαγράφει σταθερή πορεία κατάπτωσης και φθοράς μέσα στις γενικότερες συνθήκες που διαμορφώνονται από τα μέτρα που πήραν διαδοχικά αυτοκράτορες, ένθερμοι υποστηρικτές της νέας θρησκείας, του χριστιανισμού, και σθεναροί πολέμιοι της ειδωλολατρίας. Ο Θεοδόσιος Α' με διάταγμα του 381 κατήργησε την ισοτιμία των δύο θρησκειών, έκλεισε το μαντείο των Δελφών και από το 393 απαγόρευσε την τέλεση των Ολυμπιακών αγώνων. Ο Θεοδόσιος Β', τον 5ο αι., παρά το γάμο του με την Αθηναΐδα-Ευδοκία, κόρη του Αθηναίου σοφιστή Λεόντιου, υποκινούμενος από τη θρησκόληπτη αδελφή του Πουλχερία, επιδόθηκε σε διωγμούς κατά των εθνικών. Επίσης κατήργησε με νόμο τη Βουλή του Αρείου Πάγου και στέρησε το Πανεπιστήμιο της Αθήνας από τους καλύτερους δασκάλους του, οι οποίοι έναντι υψηλών αμοιβών εντάχθηκαν στο δυναμικό του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης, κατά την αναδιοργάνωσή του από τον ίδιο τον αυτοκράτορα.

Το μοιραίο πλήγμα στην κλασική Αθήνα κατάφερε ο μεγάλος βυζαντινός αυτοκράτορας Ιουστινιανός με την απαγόρευση της λειτουργίας των φιλοσοφικών σχολών της πόλης, το 529. Έκτοτε η Αθήνα υποβαθμίστηκε σε μια ασήμαντη επαρχιακή πόλη της μεγάλης Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Κατά τους λεγόμενους "σκοτεινούς χρόνους", από τα τέλη του 6ου έως τα μέσα του 9ου αι., περίοδο των σλαβικών και αραβικών επιδρομών και μεγάλων διοικητικών, οικονομικών και κοινωνικών μεταβολών κατά την οποία τίθεται πρόβλημα συνέχειας ή ασυνέχειας πολλών επαρχιακών βυζαντινών πόλεων,

Henceforth, Athens followed a steady downward course within the more general circumstances created by the measures taken by successive emperors, fervent supporters of the new religion of Christianity and vigorous opponents of idolatry. Theodosius I, with his decree of AD 381, abolished the equality of the two religions, closed down the oracle of Delphi and in 393 prohibited the conduct of the Olympic Games. Theodosius II, in the fifth century, although married to Athenais-Eudokia, daughter of the Athenian sophist Leontius, heeded the exhortations of his pious sister Pulcheria and embarked on the persecution of pagans. He also legislated to abolish the Council of the Areopagus and deprived the University of Athens of its best teachers, who for high salaries joined the personnel of the dynamic University of Constantinople, during its reorganization by the emperor himself.

The great Byzantine Emperor Justinian dealt the mortal blow to Late Antique Athens, by banning her philosophical schools in 529. This signalled the city's decline into a provincial backwater within the large Byzantine Empire.

During the so-called "dark ages", from the late sixth to the mid-ninth century, period of the Slav and Avar incursions, and of major administrative, economic and social transformations, during which the problem of continuity or discontinuity of many Byzantine provincial towns is posed, Athens continued to exist, albeit as a small town. Nonetheless, in the late eighth and the early ninth century it seems to have had a prominent aristocracy which sent two brides to the throne of Byzantium, empresses Irene the Athenian and her niece Theophano, of the Sarantopeches family. In the

η Αθήνα συνέχισε να υπάρχει έστω και ως μία μικρή πόλη. Στα τέλη όμως του 8ου αι. και στις αρχές του 9ου αι. φαίνεται πως υπήρχε εδώ ακμαία αριστοκρατία, που έδωσε στον βυζαντινό θρόνο δύο αυτοκράτειρες, την Ειρήνη την Αθηναία και την ανεψιά της Θεοφανώ από την οικογένεια των Σαραντάπηχων. Επίσης στις αρχές του 9ου αι., στο πλαίσιο της εκκλησιαστικής αναδιοργάνωσης στον ελλαδικό χώρο, η επισκοπή της Αθήνας προήχθη σε μητρόπολη με δέκα επισκοπές στη δικαιοδοσία της, στην Εύβοια, στη Ρούμελη και στα κοντινά νησιά. Μετά το 900 η πόλη ακολούθησε τη γενική ανάκαμψη και την αναδιοργάνωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η καταστολή της πειρατείας μετά τη νίκη των Βυζαντινών κατά των Αράβων κατακτητών της Κρήτης, το 961, δημιούργησε ιδιαίτερες προϋποθέσεις ακμής για την Αθήνα και άλλες περιοχές του "Θέματος της Ελλάδος". Επίσης, όταν μετά την περιφανή νίκη του κατά των Βουλγάρων ο αυτοκράτορας Βασίλειος Β' ο Βουλγαροκτόνος κατήλθε, το 1018, με τα στρατεύματά του στην Ελλάδα, για να αναδιοργανώσει τις πληγείσες από τις βουλγαρικές επιδρομές επαρχίες της, προσκύνησε την Παναγία την Αθηνιώτισσα μέσα στον Παρθενώνα, συνδέοντας μ' αυτή τη συμβολική πράξη τη βυζαντινή εποποιία με τη λαμπρότερη περίοδο του ελληνισμού.

Τον 11ο και 12ο αι. η ακμή της Αθήνας μαρτυρείται, εκτός από τα μνημεία της, και από γραπτές πηγές, όπως είναι το χρυσόβουλλο του Αλεξίου Α' Κομνηνού τού 1082, με το οποίο παραχωρούνταν στους Βενετούς προνόμια και όπου ανάμεσα στις εμπορικές ζώνες προνομιακής εμπορίας των Βενετών περιλαμβάνεται η Αθήνα με την περιοχή της. Και ο Άραβας γεωγράφος Εδρισί, στα μέσα του 12ου αι., περιγράφει την Αθήνα ως πολυάνθρωπη πόλη που περιβάλλεται

early ninth century also, in the framework of ecclesiastical reform in Greece, Athens was elevated from an Episcopal to a Metropolitan See, with ten bishoprics under its jurisdiction, in Euboea, Roumeli and the nearby islands. After 900, the city followed the general recovery and reorganization of the Byzantine Empire.

The suppression of piracy after the Byzantines' victory over the Arab conquerors of Crete, in 961, created auspicious conditions for Athens and other regions in the "Thema of Greece". When Emperor Basil II the Bulgar-Slayer, after his resounding victory over the Bulgars, arrived with his army in Greece, in 1018, in order to reorganize its provinces which had suffered from the Bulgar raids, he made pilgrimage to Athens and venerated the Virgin Atheniotissa, in the Parthenon. This symbolic act linked the Byzantine epic with the most glorious period of Hellenism.

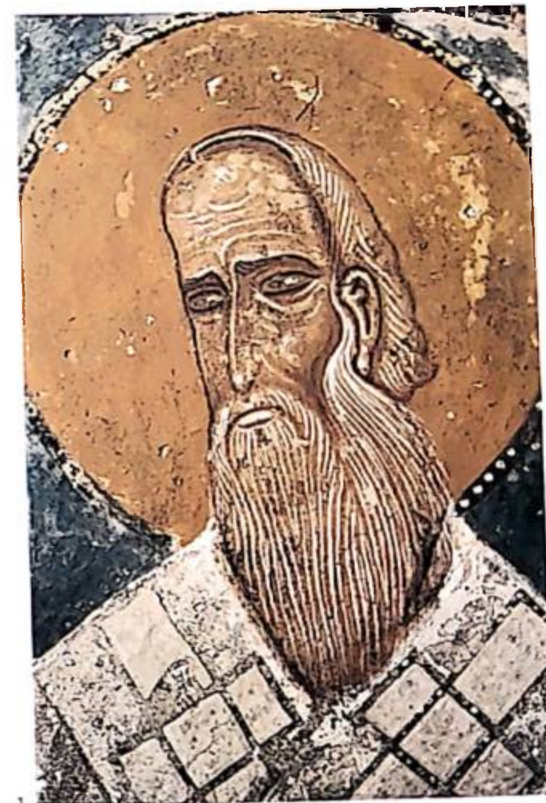
Athens' heyday in the eleventh and twelfth centuries is attested not only by her monuments but also by texts, such as the chrysobull of Alexios I Komnenos, of 1082, granting privileges to the Venetians and including Athens and her environs among the commercial zones for privileged trade of the Venetians. The Arab geographer Edrisi describes Athens in the mid-twelfth century as a populous city surrounded by gardens and cultivated fields. The land of Attica did indeed produce on a limited scale, olive oil, wine and the famous Hymettan honey, had weaving mills, soap factories and other cottage industries. Notable too was its inhabitants' involvement with fishing and the trade in murex, the mollusc from which "purple" was extracted, a precious pigment used in dyeing silk textiles.

Προσωπογραφία του Μιχαήλ Χωνιάτη.
Τοιχογραφία Αγίου Πέτρου Καλυβίων Κουβαρά Αττικής, 1232.

Portrait of Michael Choniates.
Wall-painting in St Peter at Kalyvia Kouvara, Attica, 1232.

από κήπους και καλλιεργημένα χωράφια. Πραγματικά η αττική γη παρήγε, σε περιορισμένη βεβαίως κλίμακα, λάδι, κρασί και το πασίγνωστο μέλι του Υμηττού και διέθετε υφαντουργία, σαπωνοποιία και άλλες βιοτεχνίες. Αξιόλογη ήταν επίσης η δραστηριότητα των κατοίκων της στην αλιεία και το εμπόριο κοχυλιών από τα οποία έβγαζαν την πορφύρα, πολύτιμη χρωστική ουσία για τη βαφή μεταξωτών υφασμάτων.

Η εικόνα αυτή της Αθήνας φαίνεται να ανατρέπεται στο τέλος του 12ου αι., οπότε ο νέος μητροπολίτης Μιχαήλ Χωνιάτης (εικ. 1), λόγιος και μεγάλος θαυμαστής του ένδοξου παρελθόντος της Αθήνας, περιγράφει στις επιστολές και τους λόγους του μια πόλη ερειπωμένη και θρηνεί σε αττικούς στίχους για το κατάντημά της: "Οἰκῶν Ἀθήνας, οὐκ Ἀθήνας που βλέπω... Ὄλωλε σύμπαν τῶν Ἀθηνῶν τὸ κλέος· / γνώρισμα δ' αὐτῶν οὐδ' ἀμυδρόν τις ἴδη./ Συγγνωστὸς οὐκοῦν, εἴπερ οὐκ ἔχων βλέπειν / τῶν Ἀθηναίων τὴν ἀοίδιμον πόλιν, / ἴνδαλμα ταύτης γραφικὸν ἐστησάμην" (Παρ' όλο που κατοικώ στην Αθήνα, δεν βλέπω Αθήνα πουθενά.... Χάθηκε όλη η δόξα της Αθή-

1

This picture of Athens seems to have been overturned in the late twelfth century, when the new Metropolitan Michael Choniates (fig. 1), man of letters and great admirer of the city's illustrious past, describes in his epistles and orations a city in ruins. Lamenting its degeneration in Attic verse, he writes: "Although I live in Athens, I do not see

νας· δεν μπορεί να δει κανείς ούτε το παραμικρό διακριτικό της γνώρισμα. Συγχωρούμαι λοιπόν που έχω φτιάξει μια φανταστική εικόνα της, αφού δεν μπορώ να δω την ένδοξη πόλη των Αθηναίων). Μιλάει με έμφαση για τη μείωση του πληθυσμού, την έλλειψη των τεχνιτών και την πνευματική παρακμή ("ἐξέλιπε καὶ φυσητήρ, οὐ σιδηρεὺς παρ' ἡμῖν, οὐ χαλκεύς, οὐ μαχαιροποιός...") (Έχει λείψει ακόμη και το φυσερό, δεν υπάρχει στην πόλη ούτε σιδηρουργός, ούτε χαλκουργός, ούτε μαχαιροποιός...). Τα λόγια του Χωνιάτη εμπεριέχουν ίσως στοιχεία υπερβολής και μαρτυρούν την έντονη απογοήτευση ενός λόγιου της πρωτεύουσας που ερχόταν αντιμέτωπος με την παρηκμασμένη επαρχία και μάλιστα με μια πόλη με τόσο ένδοξο παρελθόν, που ο Χωνιάτης ήλπιζε ότι θα ξανάβρισκε. Φαίνεται όμως πως η Αθήνα λίγο πριν από την άφιξη του νέου μητροπολίτη (γύρω στο 1182) είχε δεχτεί την καταστροφική επιδρομή των Σαρακηνών, ενώ μεγάλη ανομβρία είχε επιφέρει ξηρασία και σιτοδεία στην ύπαιθρο, φτώχεια και πείνα στην πόλη, και οι βυζαντινοί φοροεισπράκτορες απομυζούσαν τον πληθυσμό της περιοχής, όπως και όλους τους επαρχιακούς πληθυσμούς. Ο ισχυρός και δραστήριος μητροπολίτης κατέβαλε απεγνωσμένες προσπάθειες για να βελτιώσει τις συνθήκες διαβίωσης του αθηναϊκού λαού, απευθύνθηκε επανειλημμένως στους ισχυρούς της κεντρικής εξουσίας και μάλιστα στον ίδιο τον αυτοκράτορα Αλέξιο Γ' Άγγελο με το Υπομνηστικό του 1198/9 για να προστατεύσει το ποίμνιό του από τις αυθαιρεσίες των βυζαντινών αξιωματούχων.

Στις αρχές του 1204, ο Μιχαήλ Χωνιάτης υπερασπίστηκε αποτελεσματικά την πόλη μαζί με τους πολίτες της κατά την επίθεση του άρχοντα του Ναυπλίου Λέοντα Σγουρού, αλλά στο τέλος του ίδιου χρόνου, μπροστά στην απειλή των Φράγκων της Δ'

Athens anywhere... All the glory of Athens is lost; one cannot see even the faintest trait of it. So, forgive me for having constructed a graphic image of her, since I am unable to see the celebrated city of the Athenians". He speaks emphatically about the drop in population, the lack of craftsmen ("there is no bellow, nor blacksmith ..., nor coppersmith, nor knife-maker ...") and the intellectual decline. There may well be exaggeration in Choniates' words, which express the intense disenchantment of an intellectual from the capital who found himself facing the decadent province and indeed a city with such a glorious past, which Choniates had expectations of finding again. It seems, however, that shortly before the arrival of her new Metropolitan (c. 1182), Athens had suffered the catastrophic Saracen raid, while protracted drought had brought aridity and crop failures in the countryside, penury and famine in the city, while the Byzantine tax-collectors were bleeding dry the population of the area, as they were all provincial populations. The strong and energetic Metropolitan tried in vain to improve the living conditions of the populace of Athens, appealed repeatedly to those in power in central authority and even to the emperor himself, Alexios III Angelos, with his "Memorandum" of 1198/9, in order to protect his flock from the highhandedness of the Byzantine officials.

Early in 1204, Choniates successfully defended the city, together with its citizens, against the attack by the Lord of Nauplion Leon Sgouros, but by the end of the same year, in the face of the threat of the Franks of the Fourth Crusade, he considered it futile to put up any resistance and surrendered the Acropolis to Boniface Momferrato.

Σταυροφορίας έκρινε μάταιο να προβάλει οποιαδήποτε αντίσταση και παρέδωσε την Ακρόπολη στον Βονιφάτιο τον Μομφερρατικό. Η πόλη καταλήφθηκε αμαχητί και οι κατακτητές επιδόθηκαν σε λεηλασίες και διαρπαγή των εκκλησιαστικών θησαυρών της και κειμηλίων. Συλήθηκε ο ναός της Παναγίας της Αθηνιώτισσας καθώς και η μητροπολιτική βιβλιοθήκη, που είχε συγκροτήσει ο Μιχαήλ Χωνιάτης. Πολλοί Αθηναίοι εγκατέλειψαν την πόλη καθώς και ο Χωνιάτης, ο οποίος, αφού περιπλανήθηκε επί ένα χρόνο σε διάφορες πόλεις της Ελλάδας, κατέληξε στη νήσο Κέα (Τζιά), όπου πέθανε το 1222 κατά μία εκδοχή ή κατ' άλλην πέρασε τα τελευταία χρόνια της ζωής του, από το 1217 έως το 1222, στη Μονή του Προδρόμου στη Μενδενίτσα, κοντά στις Θερμοπύλες.

Στα τέλη του 1204, η Αττική, η Μεγαρίδα και η Βοιωτία παραχωρήθηκαν στον Όθωνα de la Roche, γόνο επιφανούς οίκου της Βουργουνδίας. Ο Όθων προσαγορεύθηκε "Κύριος των Αθηνών" (Dominus Athenarum, Sire d' Athènes), "Μέγας Κυρ", όπως τον αποκαλούσαν οι Έλληνες. Ο ανιψιός και διάδοχός του Γκυ (Γουίδος), το 1260, απέσπασε τον τίτλο του Δούκα της Αθήνας από τον βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο Θ'. Το Δουκάτο των Αθηνών με έδρα τη Θήβα ήταν ένα από τα σπουδαιότερα φεουδαρχικά φράγκικα κράτη, που δημιουργήθηκαν στην Ανατολή μετά την Δ' Σταυροφορία, και από τα πιο πλούσια χάρη στην ανθηρή βιοτεχνία των μεταξωτών της Θήβας. Η κυριαρχία του οίκου de la Roche τελείωσε το 1308 με το θάνατο του άκληρου Γκυ Β', τον οποίο διαδέχτηκε μέχρι το 1311 ο εξάδελφός του Γουαλτέριος de Brienne, κόμης του Lecce της Απουλίας.

Οι Γάλλοι ηγεμόνες ενίσχυσαν με διάφορα έργα την οχύρωση της Αθήνας, που αποκαλείται την εποχή αυτή Castel de Setines. Μέσα στο κάστρο (την

The city was captured without bloodshed and the conquerors plundered it, seizing its ecclesiastical treasures and heirlooms. The church of the Virgin Atheniotissa was looted, as was the metropolitan library, which Michael Choniates had formed. Many Athenians abandoned the city, Choniates among them, who – after wandering for about a year in different cities in Greece – ended up on the island of Kea. According to one version of his biography, he died there in 1222, while according to another he spent the final years of his life, from 1217 until 1222, in the Prodromos monastery at Mendenitsa, near Thermopylae.

In late 1204, Attica, the Megaris and Boeotia were ceded to Otto de la Roche, scion of a distinguished family of Burgundy. He took the title "Lord of Athens" (*Dominus Athenarum, Sire d' Athènes*), "Great Lord" (*Megas Kyr*) as the Greeks called him. In 1260, his nephew and heir, Guy, acquired the title Duke of Athens from King Louis IX of France. The Duchy of Athens, with Thebes as seat, was one of the most important Frankish feudal states created in the East after the Fourth Crusade and one of the wealthiest, thanks to the thriving silk manufactories of Thebes. The house de la Roche remained in power until 1308, when Guy II died without issue. He was succeeded until 1311 by his cousin Walter de Brienne, Count of Lecce in Apulia.

Through various works, the French rulers reinforced the fortification of Athens, which was called at that time *Castel de Setines*. Inside the castle (the Acropolis) the Parthenon was converted into a Catholic church, the Erechtheion became the residence of the Latin bishop and the Propylaia, which

Ακρόπολη) ο Παρθενώνας μετατράπηκε σε λατινική εκκλησία, το Ερέχθειο αποτέλεσε την κατοικία του λατίνου επισκόπου και τα Προπύλαια, που παλαιότερα στέγαζαν την κατοικία του μητροπολίτη, χρησιμοποιήθηκαν ως κατοικία των δουκών.

Οι κάτοικοι του Δουκάτου έζησαν για περισσότερα από εκατό χρόνια σε συνθήκες ηρεμίας και σχετικής ευημερίας. Η πειρατεία είχε παταχθεί και οι Λατίνοι επέδειξαν ανοχή απέναντι στους Ορθοδόξους, όπως μαρτυρούν, εκτός των γραπτών πηγών, και αρκετές βυζαντινές εκκλησίες που ανεγέρθηκαν στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής κατά τον 13ο αι.

Το 1311, ο στρατός των Γάλλων νικήθηκε στη μάχη του Αλμυρού από τους ιππότες της Καταλανικής Εταιρείας, περιφερόμενους μισθοφόρους που είχαν χρησιμοποιηθεί και από τους Βυζαντινούς (είναι οι *αλμουγάβαροι* των βυζαντινών πηγών). Οι Καταλανοί, για να νομιμοποιηθούν ως κύριοι του Δουκάτου, προσέφεραν την ηγεμονία του στον βασιλιά της Σικελίας και αργότερα στον βασιλιά της Αραγωνίας, οι οποίοι ονομάσθηκαν Δούκες της Αθήνας και ασκούσαν τη διοίκηση μέσω επιτρόπου. Οι Καταλανοί ως πραγματικοί κύριοι της περιοχής επέδειξαν σκληρότητα. Επέβαλαν ως επίσημη γλώσσα του κράτους την καταλανική μαζί με τα λατινικά και απαγόρευσαν στους αυτόχθονες να έχουν κτηματική περιουσία, να συνάπτουν μεικτούς γάμους και να κατέχουν δημόσια αξιώματα, με εξαίρεση μόνο το αξίωμα του νοταρίου. Οι γραπτές πηγές διέσωσαν δύο ονόματα Ελλήνων νοταρίων της Αθήνας, του Νικολάου Μακρή και του Δημητρίου Ρέντη, στον οποίο οφείλεται το όνομα της σημερινής γνωστής αθηναϊκής συνοικίας.

Η καταλανική κυριαρχία στην Αθήνα καταλύθηκε από τον Φλωρεντινό τυχοδιώκτη και τραπεζίτη Νέριο Acciaiuoli (Ατσαγιόλι), ο οποίος το 1385 κατέλα-

were formerly the home of the metropolitan, were used as the duke's palace.

For over one hundred years, the subjects of the Duchy lived in conditions of peace and relative prosperity. Piracy had been contained and the Latins showed tolerance towards the Orthodox, as borne out not only by the literary sources but also by several Byzantine churches that were built in the wider area of Attica during the thirteenth century.

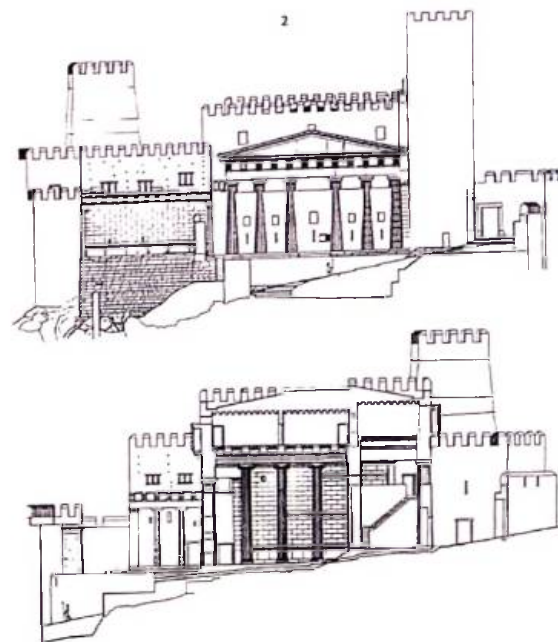
In 1311 the French army was defeated by the knights of the Catalan Company, in the battle of Almyros. In order to legitimize themselves as masters of the Duchy, the Catalans, itinerant mercenaries who had been hired by the Byzantines (the *almougabaroi* of the Byzantine sources), offered their rule to the King of Sicily and later to the King of Aragon, who were named dukes of Athens and administered through a commissioner. The Catalans, as true lords of the region, were harsh. They imposed Catalan as the official language of the state – alongside Latin – and banned the indigenes from owning land property, from entering into mixed marriages and from holding public offices, with the exception of that of notary. The texts preserve the names of two Greek notaries of Athens, Nikolaos Makris and Demetrios Rentis, after whom the modern neighbourhood of Athens, Rendi, is named.

The Catalan domination of Athens was dissolved by the Florentine adventurer and banker Nerio Acciaiuoli, who captured the city in 1385 and completed this enterprise in 1388, by taking the Acropolis. The sovereignty of the house of Acciaiuoli over Athens continued until 1458, excepting a short interval from 1395 until 1403, when the city was in Venetian hands.

βε την πόλη της Αθήνας και το 1388 ολοκλήρωσε αυτή την επιχείρηση με την κατάληψη της Ακρόπολης. Με ένα μικρό διάλειμμα, από το 1395 έως το 1403, που η Αθήνα βρέθηκε υπό βενετική κατοχή, η ηγεμονία του οίκου των Acciaiuoli συνεχίστηκε έως το 1458.

Οι Φλωρεντινοί μετέφεραν την πρωτεύουσα του Δουκάτου από τη Θήβα στην Αθήνα και εγκαταστάθηκαν στην Ακρόπολη, όπου μετέτρεψαν τα Προπύλαια σε λαμπρό φλωρεντινό παλάτι (εικ. 2). Φρόντι-

The Florentines moved the capital of the Duchy from Thebes to Athens and installed themselves on the Acropolis, where they converted the Propylaia into a splendid palace in the Florentine style (fig. 2). They also repaired the fortification walls, laid streets and renovated the Parthenon, always as the church of the Virgin Atheniotissa (*Santa Maria di Setines*). It would appear that the building of the high lookout tower on the south side of the Propylaia, the so-called Frankish tower and Koulas of the Ottoman

Τα Προπύλαια της Ακρόπολης των Αθηνών ως φλωρεντινό παλάτι μετά τη μετασκευή των Acciaiuoli (Σχέδιο Τ. Τανούλα) (*Αθήναι. Από την κλασική εποχή έως σήμερα*, Αθήνα 2000).

The Propylaia of the Acropolis of Athens as a Florentine palace, after the remodelling by the Acciaiuoli (Drawing by T. Tanoulas) (*Athens. From the Classical Period to the Present Day*, Athens 2000).

σαν επίσης να επισκευάσουν τα τείχη, να κατασκευάσουν δρόμους και να ανακαινίσουν τον Παρθενώνα ως ναό πάντοτε της Παναγίας της Αθηνιώτισσας (Santa Maria di Setines). Με τους φλωρεντινούς ηγεμόνες φαίνεται να συνδέεται και η ανέγερση του ψηλού πύργου κατόπτευσης στη νότια πλευρά των Προπυλαίων, του λεγόμενου Φράγκικου πύργου και Κουλά επί Τουρκοκρατίας, που κατεδαφίστηκε από την Αρχαιολογική Εταιρεία της Αθήνας το 1874 με δαπάνη του Σλήμαν, και σήμερα γνωρίζουμε από απεικονίσεις περιηγητών (εικ. 3). Οι νέοι κύριοι της Αθήνας αποκατέστησαν την ορθόδοξη μητρόπολη, που συνυπήρχε πλέον με τη λατινική αρχιεπισκοπή, και καθιέρωσαν την ελληνική ως επίσημη γλώσσα του κράτους.

Παρ' όλα αυτά η Αθήνα γνώρισε μια περίοδο παρακμής και υποβάθμισης υπό τους Φράγκους και κυρίως τους Καταλανούς κατακτητές, κατά τον 13ο και 14ο αι. Περιορισμένη στα όρια του υστερορωμαϊκού τείχους, αριθμούσε πέντε ή έξι χιλιάδες ψυχές κατά την περίοδο της καταλανικής κυριαρχίας και ο Ιταλός νοτάριος από την Κάπουα Nicolò da Martoni, που επισκέφθηκε την πόλη το 1395, επιστρέφοντας από τους Αγίους Τόπους, υπολόγιζε τα σπίτια της σε χίλια περίπου. Ένας άλλος Ιταλός περιηγητής, ο Κυριακός ο Αγκωνίτης, επισκέφθηκε δύο φορές την Αθήνα, το 1436 και το 1444, και μας άφησε ενδιαφέρουσες περιγραφές κυρίως των αρχαίων μνημείων της, τα οποία αντιμετωπίζει με θαυμασμό, ενώ ως πρόδρομος αρχαιολόγος αντέγραψε και πλήθος επιγραφών, που συνάντησε στις περιηγήσεις του.

Το 1456, ο τελευταίος Φλωρεντινός δούκας παρέδωσε την Αθήνα στους Τούρκους, γράφοντας τον επίλογο της συναρπαστικής μεσαιωνικής ιστορίας της.

period, was associated with the Florentines too – it was demolished by the Archaeological Society of Athens in 1874, at the expenses of Heinrich Schliemann, and is known today only from depictions made by foreign travellers (fig. 3). The new lords of Athens restored the Orthodox metropolitanate, which now coexisted with the Catholic archbishopric, and established Greek as official language of the State.

For all these developments, Athens sank into a period of decline and degradation under the Franks, and primarily under the Catalan conquerors, in the thirteenth and fourteenth centuries. Confined within the boundaries of the Late Roman wall, it numbered five or six thousand souls during the Catalan occupation and with about one thousand houses, in the estimation of the Italian notary from Capua, Nicolò da Martoni, who visited it in 1395, on returning from the Holy Land. Another Italian traveller, Cyriacus of Ancona, visited Athens twice, in 1436 and 1444, and has bequeathed us fascinating descriptions of mainly her ancient monuments, which he beheld with wonderment, while as a precursory archaeologist he copied a host of inscriptions that he encountered in his peregrinations.

In 1456, the last Florentine duke surrendered Athens to the Ottoman Turks, so writing the epilogue of the city's exciting Medieval history.

3

Τα Προπύλαια της Ακρόπολης των Αθηνών με τον Φράγκικο πύργο.
Υδατογραφία σε χαρτί του James Skene, 1838
(Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

The Propylaia of the Acropolis of Athens with the Frankish tower.
Watercolour on paper by James Skene, 1838
(Athens, National Historical Museum).

Τα μνημεία της Βυζαντινής Αθήνας

Τα προνόμια που παραχώρησε ο Μωάμεθ ο Κατακτητής στους Αθηναίους το 1458, με τα οποία, εκτός άλλων, απαγορευόταν να μετατρέπονται σε μουσουλμανικά τζαμιά οι χριστιανικές εκκλησίες, με μοναδική εξαίρεση τον Παρθενώνα, συνέβαλαν στη διατήρηση των χριστιανικών μνημείων. Η περίοδος όμως μετά την Επανάσταση του 1821 ήταν ολέθρια γι' αυτά τα μνημεία. Κατά τις πολεμικές επιχειρήσεις που είχαν ως θέατρο την Αθήνα, από το 1821 έως το 1829, η πόλη υπέστη σοβαρές καταστροφές.

Από τις 150 παλαιοχριστιανικές, βυζαντινές και μεταβυζαντινές εκκλησίες της Αθήνας, που εντόπισε ο αρχιτέκτονας Ιωάννης Τραυλός στο έργο του *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αιώνος*, Αθήναι 1960, μόνο 24 σώθηκαν έως σήμερα σχεδόν ακέραιες, 20 παρέμειναν σε μορφή ερειπίων, 11 παραμορφώθηκαν με μεταγενέστερες παρεμβάσεις, 10 αντικαταστάθηκαν με νέες και 85 κατεδαφίστηκαν κυρίως χάριν της ρυμοτομίας, κατά την περίοδο της ανοικοδόμησης της νέας πρωτεύουσας (1835-1850), αλλά και αργότερα κατά τις ανασκαφές για να αποκαλυφθεί η κλασική Αθήνα. Είναι άλλωστε γνωστό ότι καθ' όλο τον 19ο αι. και ο πνευματικός κόσμος, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις, αδιαφορούσε για το θεοκρατικό μεσαιωνικό ιστορικό παρελθόν, που είχε καταδικάσει με έμφαση ο ορθολογιστικός Γαλλικός Διαφωτισμός τον προηγούμενο αιώνα. Όσον αφορά δε τα έργα της βυζαντινής τέχνης, αυτά άρχισαν να ενδιαφέρουν

The Monuments of Byzantine Athens

The privileges that Mohamed the Conqueror conceded to the Athenians in 1458, which, among other things, forbade the conversion of the Christian churches into Muslim mosques – with sole exception the Parthenon – contributed to preserving the Christian monuments. But the period after the outbreak of the War of Independence in 1821 was disastrous for these monuments. In the course of the military engagements, with Athens as theatre of war from 1821 till 1829, the city suffered serious damage.

Of the 150 Early Christian, Byzantine and Postbyzantine churches of Athens, which were identified by the architect John Travlos in his work *Urban Planning Development of Athens from Prehistoric Times to the Early 19th Century*, Athens 1960 (in Greek), only 24 have survived intact to this day, 20 remained in ruins, 11 have been disfigured by later interventions, 10 replaced by new ones and 85 demolished, mainly to facilitate the street network during the period of rebuilding the new capital (1835-1850), as well as later in the course of excavations to bring to light Classical Athens. It is in any case known that throughout the nineteenth century the intelligentsia too – with very few exceptions – was indifferent to the theocratic Medieval historical past, which had been vehemently condemned by the rationalistic French Enlightenment in the previous century. As for the Byzantine works of art, these

τους ειδικούς και τους φιλότεχνους μόλις από την τέταρτη δεκαετία του 20ού αι.

Ωστόσο οι ρομαντικοί Ευρωπαίοι περιηγητές που επισκέφθηκαν την Αθήνα, ήδη από τις αρχές του 19ου αι. έδειξαν ενδιαφέρον όχι μόνο για τις κλασικές αρχαιότητες αλλά και για την καθημερινή ζωή της πόλης, τους κατοίκους, τις συνήθειές τους, την κατοικία και τους τόπους λατρείας, που αποτύπωσαν στα χαρακτικά και ζωγραφικά τους έργα, τα οποία αποτελούν πολύτιμες ιστορικές μαρτυρίες από όλες τις απόψεις.

Παλαιοχριστιανική Περίοδος (3ος-7ος αι.)

Το διάταγμα του Ιουστινιανού του 529 ήταν η αφετηρία για τη μετατροπή αρχαίων μνημείων σε χώρους της χριστιανικής λατρείας. Η λατρεία της Αθηνάς Παρθένου έδωσε τη θέση της στη λατρεία της Παρθένου Μαρίας στον Παρθενώνα (Παναγία η Αθηνιώτισσα), πιθανότατα στο δεύτερο μισό του 6ου αι., με λίγες αρχιτεκτονικές μετατροπές από τις οποίες προέκυψε μια τρίκλιτη βασιλική. Οι σημαντικότερες από αυτές τις αλλαγές ήταν η κατάργηση της κύριας εισόδου στο ανατολικό άκρο του σηκού με την κατασκευή, στη θέση αυτή, αψίδας του ιερού και η διάνοιξη τριών θυρών στον τοίχο που χώριζε το ναό από τον οπισθόδομο, ο οποίος λειτούργησε ως νάρθηκας της εκκλησίας (εικ. 4). Το χριστιανικό μνημείο αποτέλεσε ένα πανελληνίου σημασίας προσκύνημα, όπως μαρτυρείται από αγιολογικά κείμενα. Ο τοιχογραφικός του διάκοσμος, κατά παραγγελία του Σκωτσέζου μαρκήσιου Bute, αποτυπώθηκε το 1885 σε ακουαρέλες από τον Westlake, που δημοσιεύθηκαν δύο χρόνια αργότερα. Από ψηφιδωτή μορφή της Πα-

only began to interest specialists and connoisseurs from the 1930s.

Nonetheless, the romantic European travellers who visited Athens, particularly from the early nineteenth century, showed interest not only in the Classical antiquities but also in the everyday life of the town, its inhabitants, their habits, homes and places of worship, which they illustrated in their drawings, engravings and paintings, which are now invaluable historical testimonies in many ways.

Early Christian period (3rd-7th century)

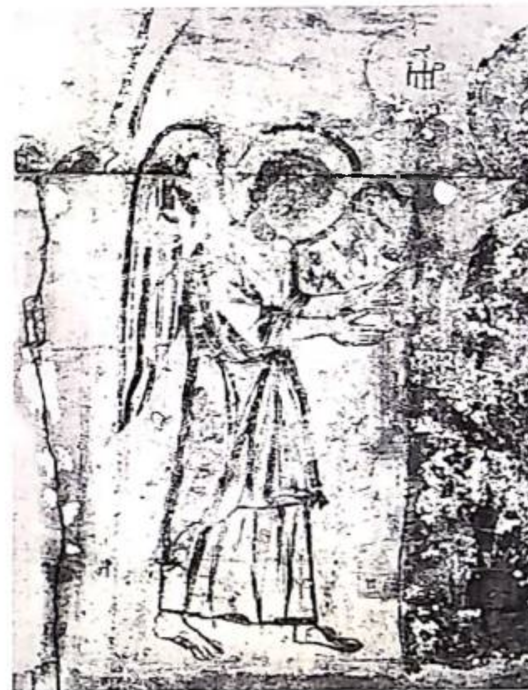
Justinian's edict of 529 initiated the conversion of ancient monuments into places of Christian worship. In the Parthenon, the cult of Athena Parthenos gave way to the cult of the Virgin Mary (*Panaghia Atheniotissa*), very possibly in the second half of the sixth century. With a few architectural alterations, the pagan temple was converted into a three-aisle basilica. The most important of these were the abolition of the main entrance at the east end of the cella, by constructing there the sanctuary apse, and the opening of three doorways in the wall that separated the temple proper from the opisthodomos, which functioned as a narthex of the church (fig. 4). The Christian monument was a pilgrimshrine of panhellenic importance, as the hagiological texts attest. The mural decoration of the church, of which only traces still survive, was copied in watercolours by Westlake in 1885, commissioned by the Marquis of Bute and published two years later. All that has survived of a mosaic figure of the Virgin,

4

Αναπαράσταση της ανατολικής προστάσεως του Παρθενώνος κατά τον 12ο αι. (Μ. Κορρές)
(*Αθήναι. Από την κλασική εποχή έως σήμερα*, Αθήνα 2000).

Reconstruction drawing of the east prostasis of the Parthenon in the 12th century (M. Korres)
(*Athens. From the Classical Period to the Present Day*, Athens 2000).

Παναγία η Αθηνιώτισσα στον Παρθενώνα. Άγγελος σε δέηση, τοιχογραφία 12ου αι.

The church of the Virgin of Athens, in the Parthenon. Angel in deesis, wall-painting of the 12th century.

5

ναγίας, γνωστή μόνο από περιγραφές (Reinhold Lubenau, 1588-89) διασώθηκαν 188 ψηφίδες, χρυσές, κοκκινωπές και πράσινες, που μεταφέρθηκαν το 1848 στο Βρετανικό Μουσείο. Σήμερα, στον εξωνάρθηκα του ναού σώζονται ίχνη από το αρχικό σχέδιο παραστάσεων, κατ' ευθείαν πάνω στο μάρμαρο, όπως ένθρονης Παναγίας με τον Χριστό και εκατέρωθεν δύο αγγέλους σε στάση δέησης (εικ. 5). Σε χειρότερη κατάσταση διατηρούνται άλλες σκηνές στον ίδιο χώρο. Οι τοιχογραφίες αυτές παραβάλλονται από τους με-

known only from descriptions (Reinhold Lubenau, 1588-1589), are 188 tesserae, of gold, red and green, which were removed to the British Museum in 1848. Preserved in the exonarthex of the church are traces of the preliminary drawing of representations, directly on the marble, such as the enthroned Virgin with the Christ-Child flanked by Angels in pose of supplication (fig. 5). Other scenes in the same space survive in very poor condition. These wall-paintings are compared with the mosaics in the Daphni

λετητές με τα ψηφιδωτά της Μονής Δαφνίου και χρονολογούνται από το τέλος του 11ου έως το τέλος του 12ου αι.

Επίσης, το δεύτερο μισό του 6ου αι., στη θέση του ιερού του Ασκληπιού Σωτήρος, στους νότιους πρόποδες της Ακρόπολης, κατεδαφίστηκε ο μικρός ναός του ιαματικού θεού και κτίστηκε μια μεγάλη τρίκλιτη βασιλική, αφιερωμένη αρχικώς στον Σωτήρα Χριστό και αργότερα στους θεραπευτές Αγίους Αναργύρους.

Ο ναός του Ηφαίστου στην Αθηναϊκή Αγορά, γνωστός σήμερα ως "Θησείον", μετατράπηκε σε εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, πιθανώς μετά το 600 και λειτουργούσε ώς το τέλος της Τουρκοκρατίας. Σώζονται ώς τις μέρες μας ίχνη τοιχογραφιών, επιγραφές και χαράγματα, καθώς και η καμάρα που στέγαζε τον μονόχωρο χριστιανικό ναό στο εσωτερικό του σηκού του αρχαίου ναού.

Στον 7ο αι. τοποθετείται η μετατροπή του Ερεχθείου σε τρίκλιτη χριστιανική βασιλική, και η νότια πτέρυγα των Προπυλαίων διαρρυθμίστηκε σε μικρή μονόχωρη εκκλησία. Την ίδια εποχή πρέπει να μετατράπηκε σε χριστιανική εκκλησία της Παναγίας στην Πέτρα ο ναΐσκος της Αρτέμιδος Αγροτέρας, στην αριστερή όχθη του Ιλισσού (πίν. 2)· το μνημείο κατεδαφίστηκε το 1778 από τον βοεβόδα Χατζή Αλή Χασεκή, για να χρησιμοποιηθεί ως δομικό υλικό για την τείχιση της πόλης.

Τέλος, χριστιανικά χαράγματα που σώζονται στο Ωρολόγιον του Ανδρονίκου Κυρρήστου, μνημείο του 1ου αι. π.Χ. στα ανατολικά της Αγοράς του Αυγούστου, γνωστό ως Πύργος των Ανέμων ή απλώς *Αέρηδες*, και στο γειτονικό κτίριο του Αγορανομείου (εικ. 6) μαρτυρούν για τη λειτουργία αυτών των μνημείων ως εκκλησιών στην παλαιοχριστιανική

monastery and are dated from the late eleventh to the late twelfth century.

Also in the second half of the sixth century, on the site of the sanctuary of Asklepios Soter, at the foot of the south slope of the Acropolis, the little temple of the healing god was pulled down and in its place a large three-aisle basilica was built, dedicated initially to Christ the Saviour and later to the physicians the *Hagioi Anargyroi* ("Penniless" Saints).

The temple of Hephaistos in the Athenian Agora, today known as the "Theseion", was transformed into a church of St George, possibly after 600 and remained in use until the end of the Ottoman period. To this day traces of wall-paintings, inscriptions and graffiti are preserved, as well as the vault which housed the single-aisle Christian church, inside the cella of the ancient temple.

The conversion of the Erectheion into a three-aisle Christian basilica and the arrangement of the south wing of the Propylaia as a small single-aisle church are dated to the seventh century. In this same period the small temple of Artemis Agrotera, on the left bank of the Ilissos, must have been turned into a Christian church, of the *Panaghia stin Petra* (Virgin at the Stone) (pl. 2). The monument was demolished in 1778 by the voevod Hadji Ali Haseki, in order to use its building material to circumvallate the city.

Last, Christian graffiti preserved on the Horologion of Andronikos of Kyrrha, a clock-tower of the first century BC standing to the east of the forum of Augustus and popularly known as the Tower of the Winds, and the neighbouring building of the *Agoranomeion* ("market-police" headquarters) (fig. 6), bear witness to the functioning of these monu-

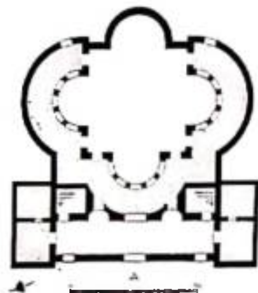
6

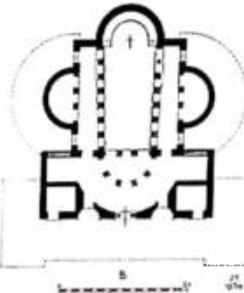
Το Ωρολόγιο του Ανδρονίκου Κυρρήστου (Πύργος των Ανέμων) και αριστερά τα τόξα του Ρωμαϊκού Αγορανομείου. Λιθογραφία επιχρωματισμένη του Théodore du Moncel, 1843, *Vues pittoresques des monuments d' Athènes*, Paris 1845 (Αθήνα, Εθνικό Ιστορικό Μουσείο).

The Horologion of Andronicos Kyrrhestos ("Tower of the Winds") and on the left the arches of the Roman *Agoranomeion*. Tinted lithograph by Theodore du Moncel, 1843. *Vues pittoresques des monuments d' Athènes*, Paris 1845 (Athens, National Historical Museum).

περίοδο. Το Ωρολόγιον μάλιστα του Κυρρήστου φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως βαπτιστήριο.

Λόγω της βραδείας διείσδυσης του χριστιανισμού στην Αθήνα, όπου ο παγανιστικός χαρακτήρας παρέμενε, όπως σημειώσαμε, κυριαρχικός, οι πρώτες χριστιανικές εκκλησίες ιδρύονται μόλις στα μέσα του 5ου αι. Ακολουθούν τον καθιερωμένο τύπο της τρίκλιτης βασιλικής και χτίζονται στην περιφέρεια, κυρίως λόγω έλλειψης διαθέσιμου χώρου μέσα στην πόλη. Εξαίρεση αποτελεί το Τετράκογχο στην καρδιά της Αθηναϊκής Αγοράς, στην αυλή της Βιβλιοθήκης του Αδριανού, το οποίο θεωρείται η αρχαιότερη γνωστή χριστιανική εκκλησία στην Αθήνα (Μεγάλη Παναγία), σήμερα ερειπωμένη (πίν. 3). Λαμπρός ναός, είχε μια κεντρική τετράγωνη αίθουσα με κόγχες στις τέσσερις πλευρές της – γι' αυτό αποκαλείται Τετράκογχο – που τονίζονταν με εσωτερικές κιονοστοιχίες. Ένας διάδρομος περιέβαλλε την αίθουσα, ακολουθώντας το περίγραμμά της, και στη δυτική πλευρά υπήρχαν μεγάλος νάρθηκας και αίθριο. Το μνημείο είχε διακοσμηθεί με ορθομαρμαρώσεις και ψηφιδωτά στους τοίχους και στα δάπεδα. Έτσι η θέση του καθώς και η πολυτέλεια των υλικών το συνδέουν, κατά την άποψη πολλών μελετητών, με την Αθηναία αυτο-

7

Αναπαράσταση κατόψεων της εκκλησίας της Μεγάλης Παναγίας:
Α. του τετρακόγχου ναού των αρχών του 5ου αι.,
Β. της τρίκλιτης βασιλικής των αρχών του 6ου αι.
[Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήναι 1960].

Reconstruction drawings of ground plans of the *Megale Panaghia* church:
A. of the tetraconch church of the early 5th century,
B. of the three-aisle basilica of the early 6th century
[J. Travlos, *Urban-Planning Development of Athens*, Athens 1960 (in Greek)].

ments as churches in Early Christian times. In fact, the Horologion of Andronikos Kyrrhestos seems to have been used first as a baptistery.

Christianity was slow in penetrating Athens, a city whose pagan character remained dominant, and the first Christian churches were only founded in the mid-fifth century. They follow the established type of the three-aisle basilica and were built on the outskirts, mainly due to lack of available space within the city. An exception is the now ruined Tetraconch, in the heart of the Athenian Agora, in the courtyard of the Library of Hadrian, which is considered the earliest known Christian church in Athens, of the Great Virgin (*Megale Panaghia*) (pl. 3). This splendid church had a central square space with conches on all four sides – hence the name Tetraconch –, which were emphasized by internal colonnades. A corridor surrounded the central space, following its outline, and on the west side there were a large narthex and an atrium. The monument had been decorated with marble dado and mosaics on the walls and floors. In the view of many scholars, the location of the church and the luxurious materials, link it with the

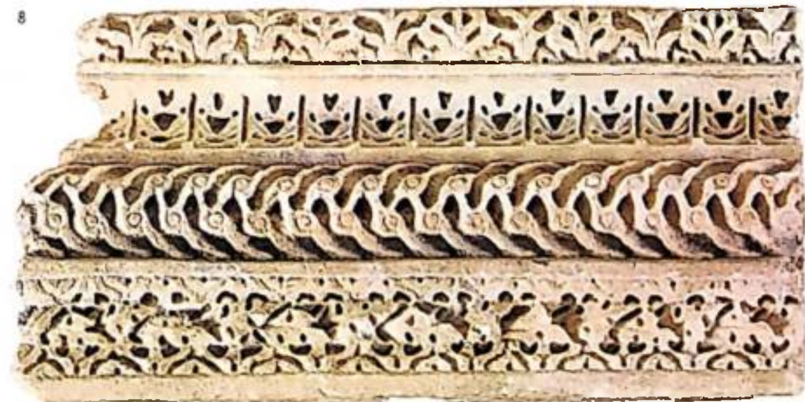
κράτειρα Ευδοκία (423-460). Στις αρχές του 6ου αι. φαίνεται να μετατράπηκε σε τρίκλιτη βασιλική (εικ. 7).

Στα μέσα ή στο δεύτερο μισό του 5ου αι., κτίστηκε σε νησίδα του Ιλισσού μια μεγάλη τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος και νάρθηκα. Ίχνη της σώζονται σήμερα κοντά στο ναό του Ολυμπίου Διός. Κατά την ανέγερση της Βασιλικής του Ιλισσού προσαρτήθηκε στη βόρεια πλευρά της μαρτύριο (σταυρόσχημος ταφικός θάλαμος) του επισκόπου της Αθήνας Λεωνίδη, ο οποίος είχε μαρτυρήσει στα μέσα του 3ου αι. μαζί με επτά διακόνισσες της συνοδείας του, στην Κόρινθο. Τα λείψανά του μεταφέρθηκαν στην Αθήνα έναν αιώνα αργότερα και στεγάσθηκαν στο μαρτύριο που αναφέραμε. Η Βασιλική του Ιλισσού φαίνεται πως ήταν η λαμπρότερη εκκλησία της παλαιοχριστιανικής Αθήνας, όπως δείχνουν τα λίγα δυστυχώς κατάλοιπα του γλυπτού διακόσμου της (εικ. 8) και τα εξαιρετι-

Athenian Empress Eudokia (423-460). It appears to have been altered to the plan of a three-aisle basilica, in the early sixth century (fig. 7).

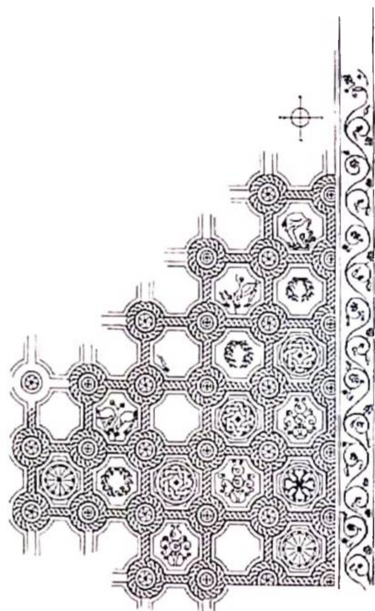
In the middle years or the second half of the fifth century, a large three-aisle basilica with transept and narthex was built on an ait in the River Ilissos. Traces of it survive today, close to the temple of Zeus Olympios. During the building of the Ilissos Basilica, a *martyrion* (cruciform funerary chamber) of the Bishop of Athens Leonidis, was annexed to it. Leonidis had been martyred in Corinth, in the mid-third century, together with seven deaconesses in his retinue, and his relic was translated to Athens a century later and laid to rest in the aforementioned *martyrion*. The Ilissos Basilica seems to have been the most magnificent church in Early Christian Athens, as is surmised from the unfortunately scant remnants of its sculpted decoration (fig. 8) and the

8

Τμήμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους της Βασιλικής του Ιλισσού. Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο, 5ος αι. [*Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004].

Part of a marble architectural member from the Ilissos Basilica, Athens, 5th century. Athens, Byzantine Museum [*The World of the Byzantine Museum*, Athens 2004].

Σχεδιαστική απόδοση τμήματος ψηφιδωτού δαπέδου της Βασιλικής του Ιλισσού στην Αθήνα, 5ος αι. (Όλγα Κολέφα) (*Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004).

Drawing of part of a mosaic pavement from the Ilissos Basilica, Athens, 5th century (Olga Kolefa) (*The World of the Byzantine Museum*, Athens 2004).

9

κής τέχνης σωζόμενα ψηφιδωτά του δαπέδου της (εικ. 9, πίν. 4, 5).

Η ανασκαφική έρευνα έχει εντοπίσει τα λείψανα και άλλων παλαιοχριστιανικών βασιλικών και, όπως φαίνεται από πολυάριθμα αρχιτεκτονικά μέλη με ανάγλυφο διάκοσμο που έχουν διασωθεί, ο αριθμός των βασιλικών της Αθήνας πρέπει να ήταν σημαντικός. Οι περισσότερες από αυτές καθώς και το Τετράκογχο φαίνεται πως καταστράφηκαν το 582, κατά την επιδρομή Σλάβων και Αβάρων.

extant mosaic pavement of exceptional art (fig. 9, pls 4, 5).

Excavations have brought to light remains of other Early Christian basilicas and, as is apparent from the numerous architectural members with relief decoration that have survived, there must have been many such churches in Athens. Its seems that most of these, as well as the Tetraconch, were destroyed in 582, in the course of the Slav and Avar incursions.

Μεσοβυζαντινή Περίοδος (843-1204)

Οι ιστορικές πληροφορίες γενικώς για τη βυζαντινή Αθήνα είναι περιορισμένες και αποσπασματικές, πολλαπλασιαζόμενες σχετικώς κατά τον 12ο αι., κυρίως με τα γραπτά του Μιχαήλ Χωνιάτη. Επίσης ένα αντίγραφο "πρακτικού", χρονολογούμενου στον 11ο ή τον 12ο αι., προσφέρει πολύτιμα στοιχεία για την Αθήνα και γενικότερα για την Αττική. Αναφέρονται σ' αυτό σαράντα ονόματα χωριών και τοποθεσιών στην ευρύτερη περιοχή της Αττικής, περισσότερα από εκατό ονόματα οικογενειών και κάποια ονόματα από γειτονιές της Αθήνας: του *Τζυκανιτζηρίου*, που βρισκόταν πιθανώς στα βόρεια και πήρε το όνομά της από το *Τζυκανιστήριο*, το γήπεδο όπου παιζόταν το *τζυκάνιο*, είδος πόλο, παιχνίδι προσφιλές στη βυζαντινή αριστοκρατία, η *γειτονία των Κογχυλαρίων*, που όφειλε προφανώς το όνομά της στους αλιείς των κοχυλιών της πορφύρας· η γειτονιά αυτή βρισκόταν πιθανώς ανάμεσα στην Ακρόπολη και το λόφο των Μουσών, όπως φαίνεται από στρώματα κοχυλιών που βρέθηκαν σε παλαιότερη ανασκαφή στην περιοχή του Ηρωδείου. Εδώ θα πρέπει να υπήρχαν τα εργαστήρια και ίσως και τα σπίτια των *κογχυλαρίων*· η *τοποθεσία της Ελάφου*, πιθανόν στα βορειοδυτικά της Ακρόπολης, κοντά στο λόφο των Νυμφών, όπως τεκμηριώνεται από την ύπαρξη των λειψάνων της Μονής του Αγίου Διονυσίου Αρεοπαγίτη και της εκκλησίας της Αγίας Μαρίνας.

Από τις γραπτές πηγές συνάγεται ότι η Αθήνα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο ήταν μια τυπική πόλη, με το κάστρο της και την κάτω πόλη, διαιρεμένη σε τρία μέρη με τρεις διαδοχικούς οχυρωματικούς περιβόλους: 1. τα τείχη της Ακρόπολης 2. το υστερορωμαϊκό τείχος, που κτίστηκε μετά την τρομερή επι-

Middle Byzantine period (843-1204)

Historical information about Byzantine Athens in general is limited and fragmentary but increases during the twelfth century, mainly from the writings of Michael Choniates. A copy of a "*Praktikon*", dated to the eleventh or twelfth century, also offers valuable data on both Athens and Attica. It mentions the names of over forty villages and localities in the wider region of Attica, the names of over one hundred families and some names of Athenian neighbourhoods. Among the neighbourhoods were *Tzykanitzerion*, which probably lay to the north and took its name from the *tzykanisterion*, the field on which the popular aristocratic sport of *tzykanio*, a kind of polo, was played, and *of the Konchylarioi*, which presumably took its name from the men who fished for murex shells (*kochyli* = shell), from which purple dye was extracted, and was probably situated between the Acropolis and the Hill of the Muses, as deduced from the layers of shells found in an earlier excavation in the area of the Herodeion. The workshops and perhaps the houses of the *konchylarioi* must have been hereabouts. The locality of *Elaphos*, possibly northwest of the Acropolis, close to the Hill of the Nymphs, as is attested by the existence of the remains of the Monastery of St Dionysios the Areopagite and of the church of St Marina.

It is inferred from these textual sources that Athens during the Middle Byzantine period was a typical town, with its castle and its *Unterburg*, divided into three parts by three successive enceintes: 1. the walls of the Acropolis 2. the Late Roman wall, which was built after the rapacious

δρομή των Ερούλων το 267 μ.Χ., μεταξύ των ετών 276 και 282, και περιλάμβανε μεγάλο μέρος της περιοχής της Πλάκας και μια στενή περιοχή κατά μήκος της νότιας πλευράς της Ακρόπολης· την εποχή της Φραγκοκρατίας επεκτάθηκε η νότια πλευρά του προς τα ανατολικά με το λεγόμενο *Ριζόκαστρο*. Σήμερα σώζονται ελάχιστα τμήματά του σε χαμηλό ύψος ή σε θεμέλια, γιατί τα περισσότερα κατεδαφίστηκαν τον 19ο αι. από τους κλασικούς αρχαιολόγους 3. το αρχαίο Θεμιστόκλειο τείχος των Αθηνών, το οποίο στη βυζαντινή εποχή λεγόταν *βασιλικόν τείχος*, πιθανότατα επειδή είχε επισκευαστεί επί Ιουστινιανού· φαίνεται ότι το τείχος αυτό διατηρήθηκε μέχρι τουλάχιστον τη Φραγκοκρατία.

Ο πληθυσμός ήταν κατανεμημένος στα τρία αυτά

incursion of the Heruls in AD 267, between the years 276 and 282, and included a large part of the Plaka quarter and a narrow area along the south side of the Acropolis; in the period of Frankish rule its south flank was extended eastwards by the so-called *Rizokastro*. Today only scant sections of it remain, at low height or foundations, because the greater part was pulled down by Classical archaeologists in the nineteenth century 3. the ancient Themistoclean wall of Athens, which in the Byzantine Age was called *Basilikon Teichos* ("Royal Wall"), most probably because it had been repaired in the reign of Justinian; it seems that this wall survived at least until Frankish times.

The population was distributed in these three

10

Άποψη των ερειπίων του μεσοβυζαντινού οικισμού της Αθηναϊκής Αγοράς, πριν από τη διάλυσή τους (Ι. Τραυλός, *Η Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήναι 1960).

View of the ruins of the Middle Byzantine settlement in the Athenian Agora, before they were dismantled (J. Travlos, *Urban-Planning Development of Athens*, Athens 1960 (in Greek)).

μέρη με ταξικά κριτήρια. Στην Ακρόπολη βρίσκουμε το ναό της Παναγίας Αθηνιώτισσας, την έδρα της μητρόπολης και την κατοικία του μητροπολίτη. Η τοπική αριστοκρατία και οι αξιωματούχοι του βυζαντινού κράτους διέμεναν στην παλαιά πόλη, δηλαδή στην περιοχή που περικλειόταν από το υστερορωμαϊκό τείχος, ήταν οι λεγόμενοι *καστρηνοί* των γραπτών πηγών. Δυστυχώς, τα ελάχιστα λείψανα μεσοβυζαντινών σπιτιών που βρέθηκαν στην περιοχή αυτή, κυρίως στο χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς, καταστράφηκαν χωρίς να τύχουν ιδιαίτερης μελέτης (εικ. 10). Ανάμεσα στο υστερορωμαϊκό και το αρχαίο ελληνικό τείχος απλώνονταν οι συνοικίες που αναπτύχθηκαν κυρίως τον 11ο και 12ο αι., χωρίς κανένα σχεδιασμό, και περιλάμβαναν τα σπίτια των μεσαίων και κατώτερων στρωμάτων του λαού, τις εκκλησίες του, τις μικρές βιοτεχνίες και τα εργαστήρια. Όπως έδειξαν οι ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στις υπώρειες του Αρείου Πάγου, στη νότια κλιτύ της Ακρόπολης, στις περιοχές της Αρχαίας Αγοράς, του Κεραμεικού, του Ολυμπιείου και πιο πρόσφατα της σημερινής πλατείας Συντάγματος, τα σπίτια αυτά ήταν κατασκευασμένα με ευτελή υλικά, συχνά σε δύο ή τρεις διαφορετικές χρονικά φάσεις, με λίγα δωμάτια γύρω από μικρή τετράπλευρη και ακανόνιστου σχήματος αυλή και με υπόγειους αποθηκευτικούς χώρους, στο έδαφος των οποίων ήταν χωμένα μεγάλα πιθάρια για να φυλάσσονται τα αγροτικά προϊόντα. Στις αυλές, των οποίων το δάπεδο ήταν από ασβεστοκονίαμα, ανοίγονταν συνήθως πηγάδια. Από τα περιορισμένα όμως σωζόμενα στοιχεία – λόγω της ευτελούς κατασκευής όλα όσα έχουν βρεθεί έως τώρα είναι τοίχοι σε ελάχιστο ύψος, θεμέλια τοίχων, δάπεδα από χώμα πατημένο και ίχνη από σκάλες, τα οποία ανήκουν στα υπόγεια ή ημιυπόγεια των σπι-

parts, according to social status. On the Acropolis was the church of the Virgin Atheniotissa, the seat of the metropolitanate and residence of the metropolitan. The local aristocracy and the officials of the Byzantine state resided in the old town, that is the area enclosed by the Late Roman wall; these were the "*Kastrinoi*" of the literary sources. Unfortunately, the very few remnants of the Middle Byzantine houses which were found in this area, primarily in the excavation of the Roman agora, were destroyed without being studied (fig. 10). Between the Late Roman and the ancient Greek wall spread the neighbourhoods which developed particularly in the eleventh and twelfth centuries, with the houses of the middle and lower strata of the population, their churches, small manufactories and workshops, all built haphazardly and without any urban planning. Excavations carried out at the foot of the Areopagus Hill, on the south slope of the Acropolis, in the vicinity of the ancient Agora, the Kerameikos, the Olympieion and, most recently, in modern Syntagma Square, have shown that these houses were constructed of cheap materials, often in two or three different time phases. They consisted of a few rooms around a small, irregular, four-sided courtyard and basement cellars in which agricultural produce was stored. In the courtyard, with its cement-plaster floor, there was usually a well. It is not possible to reconstruct the upper storey of these dwellings, which housed the living quarters of the occupants, because of the paucity of the extant remains – all that have survived are walls to minimal height, foundations of walls, beaten-earth floors and traces of stairs, belonging to the basements or semi-basements.

τιών, δηλαδή στις αποθήκες – δεν είναι εφικτή η αναπαράσταση του ορόφου τους, όπου βρίσκονταν οι χώροι της καθημερινής ζωής της οικογένειας.

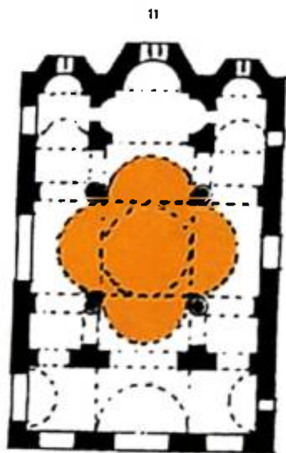
Οι δρόμοι της βυζαντινής πόλης ακολουθούσαν τις κυριότερες αρτηρίες του αρχαίου οδικού δικτύου, με τη διαφορά ότι είχαν στενέψει και είχαν γίνει ακανόνιστοι από την εκτεταμένη οικοδομική δραστηριότητα που οφειλόταν στη μεγάλη δημογραφική ανάπτυξη.

Κατά τον 10ο και ιδιαιτέρως τον 11ο και 12ο αι. κτίστηκαν στην Αθήνα, μεταξύ του υστερορωμαϊκού τείχους και του αρχαίου περιβόλου, καθώς και στα περίχωρα της πόλης πολλές εκκλησίες, από τις οποίες ορισμένες σώζονται στην αρχική τους μορφή, άλλες έχουν αλλοιωθεί από μεταγενέστερες επισκευές και προσθήκες, ενώ αρκετές έχουν χαθεί. Λίγες από αυτές είναι χρονολογημένες με επιγραφές και έτσι χρονολογούνται και οι υπόλοιπες, σύμφωνα με στιλιστικά κριτήρια. Έχουν μεταξύ τους κοινά γνωρίσματα ως προς τον τύπο, τη μορφολογία και τους κατασκευαστικούς τρόπους που τις εντάσσουν σε μια ενότητα, την οποία ο μεγάλος Γάλλος βυζαντινολόγος Gabriel Millet αποκαλούσε "ελλαδική σχολή της βυζαντινής αρχιτεκτονικής". Ακολουθούν τον σταυροειδή

The streets of the Byzantine town followed the main arteries of the ancient street network, except that they were narrower and had become irregular as a result of extensive building activity in response to the considerable demographic growth.

During the tenth century and especially during the eleventh and twelfth centuries, many churches were built in Athens, between the Late Roman wall and the ancient enceinte as well as in the purlieus of the city. Of these, some preserve their original form, others have been altered by later repairs and additions, while several have been lost. A few of these churches are dated by inscriptions, which help us to date the others too, on the basis of stylistic criteria. They have traits in common in terms of type, morphology and modes of construction, which class them in a unity which the great French Byzantinist Gabriel Millet called "Helladic School of Byzantine architecture". They are of cross-in-square plan with dome, a type created in the ninth-tenth century in Constantinople. That is, inscribed within a rectangular parallelogram is a cross, at the intersection of the arms of which is the dome. The dome may rest on four columns, which gives the tetrastyle

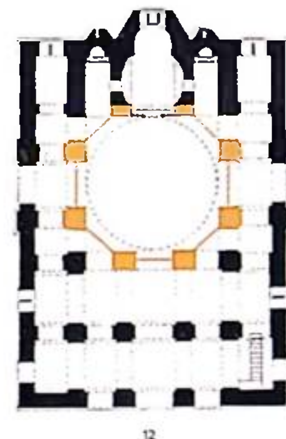
11

Κάτοψη τετρακιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλλο.

Ground plan of a four-columned cross-in-square church with dome.

Κάτοψη ναού οκταγωνικού τύπου.

12

Ground plan of a church of octagon type.

εγγεγραμμένο τύπο με τρούλλο, που δημιουργήθηκε τον 9ο-10ο αι. στην Κωνσταντινούπολη. Δηλαδή μέσα σε ένα ορθογώνιο παραλληλόγραμμο εγγράφεται ένας σταυρός, στη διασταύρωση των αξόνων του οποίου υψώνεται ο τρούλλος. Ο τελευταίος μπορεί να στηρίζεται σε τέσσερις κίονες, οπότε προκύπτει ο τύπος του τετρακιόνιου ναού (λέγεται κωνσταντινουπολίτικος, γιατί απαντάται συχνότερα στην Κωνσταντινούπολη) (εικ. 11), ή σε δύο κίονες και στις δύο παραστάδες του ιερού, οπότε προκύπτει ο δικιόνιος ναός (που λέγεται ελλαδικός, γιατί τον συναντούμε συχνά στον ελλαδικό χώρο). Παραλλαγή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού είναι ο οκταγωνικός τύπος, δηλαδή με τρούλλο περιφερικώς οκταστήρικτο (εικ. 12), που επίσης συναντούμε στην Αθήνα και την περιοχή της.

Οι διαστάσεις των αθηναϊκών εκκλησιών γενικώς είναι μικρές, οι αναλογίες τους αρμονικές και η κατασκευή τους άριστη. Επιμελημένες εξωτερικώς, είναι κτισμένες με το λεγόμενο πλινθοπερίκλειστο σύστημα, δηλαδή με πωρόλιθους που είναι τοποθετημένοι ισοδομικά και περιβάλλονται με λεπτά κόκκινα τούβλα. Η διακόσμηση των εξωτερικών επιφανειών συμπληρώνεται με οδοντωτές ταινίες και ψευδοκου-

type of church (called Constantinopolitan because it is encountered most frequently in the Byzantine capital), (fig. 11), or on two columns and the two jambs (*antae*) of the sanctuary, which gives the distyle church (called Helladic because it is encountered frequently on the Greek Mainland). A variation of the cross-in-square church is the octagon type, that is with the dome resting perimetrically on eight conches (fig. 12), which is also encountered in Athens and its environs.

In general, the Athenian churches are of small dimensions, harmonious proportions and excellent construction. They have carefully built exteriors of so-called cloisonné masonry, that is with poros blocks laid isodomically and framed by thin red bricks. The decoration of the exterior is completed by ornamental brickwork of dentil bands and pseudo-Kufic motifs, that is patterns imitating the first Arabic script, which was elaborated at Kufa in Mesopotamia (mod. Iraq). The majority of Athenian Middle Byzantine churches are also crowned by an elegant dome of "Athenian" type, octagonal with marble colonnettes and arches. Their original model is to be found in the church of the Virgin at Hosios

φικά κεραμικά συμπλέγματα, δηλαδή διακοσμητικά στοιχεία που μιμούνται την πρώτη αραβική γραφή, που εμφανίστηκε τον 7ο αι. στην Κούφα της Μεσοποταμίας (σημερινό Ιράκ). Επίσης οι περισσότερες αθηναϊκές μεσοβυζαντινές εκκλησίες επιστέφονται από ένα κομψό τρούλλο, "αθηναϊκού" τύπου, όπως

Loukas in Phokis. Also abundant and of high quality is their sculpted decoration in Pentelic marble, which includes templon-screens, portal frames, mullions, column capitals, *proskynetaria* and other items (figs 13-18). As Professor Charalambos Bouras has observed, "so large is the number of

Μαρμάρινο θωράκιο από το ναό της Καπνικαρέας με φυλλοφόρο σταυρό και ρόδακες, 11ος αι., Βυζαντινό Μουσείο (*Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004).

Marble closure slab with foliate cross and rosettes, from the Kapnikarea church, 11th century. Athens, Byzantine Museum (*The World of the Byzantine Museum*, Athens 2004).

13

14

Μαρμάρινο θωράκιο από τη Μονή Πετράκη με γεωμετρικά πλέγματα, ανθέμια και σταυρό, τέλος 10ου - αρχές 11ου αι., Βυζαντινό Μουσείο (*Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004).

Marble closure slab with geometric interlace, palmettes and cross, from the Petrakis Monastery, late 10th-early 11th century. Athens, Byzantine Museum (*The World of the Byzantine Museum*, Athens 2004).

λέγεται, οκτάπλευρο με μαρμάρινους κιονίσκους και τόξα. Το αρχικό τους πρότυπο βρίσκεται στην Παναγία του Οσίου Λουκά της Φωκίδας. Άφθονος και υψηλής ποιότητας είναι και ο γλυπτικός τους διάκοσμος από πεντελικό μάρμαρο, που περιλαμβάνει τέμπλα, θυρώματα, κιονίσκους παραθύρων, κιονόκρα-

marble members with sculpted decoration, from the eleventh and twelfth centuries, that it is difficult for one to believe that they all come from the demolished churches of Athens. Possibly they are members ready for sale outside the city too, from marble workshops that were active here" [see Ch. Bouras,

Μαρμάρινο θωράκιο με πλοχμό και ρόδακες, 11ος αι., Βυζαντινό Μουσείο (*Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004).

Marble closure slab with guilloche and rosettes, 11th century. Athens, Byzantine Museum (*The World of the Byzantine Museum*, Athens 2004).

15

Μαρμάρινο θωράκιο με δυο λέοντες εκατέρωθεν του δένδρου της ζωής και ρόδακες, 11ος-12ος αι., Βυζαντινό Μουσείο (*Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004).

Marble closure slab with two lions flanking the tree of life and rosettes, 11th-12th century. Athens, Byzantine Museum (*The World of the Byzantine Museum*, Athens 2004).

16

17

Μαρμάρινο επιστύλιο τέμπλου με αντωπά πτηνά, 12ος αι., Βυζαντινό Μουσείο
(*Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004).

Marble architrave of an iconostasis, with confronted birds, 12th century. Athens, Byzantine Museum
(*The World of the Byzantine Museum*, Athens 2004).

18

Μαρμάρινο υπέρθυρο από τη Μονή Πετράκη με φυλλοφόρο σταυρό, ρόδακες, πλοχμούς και σφίγγες που κρατούν το δένδρο της ζωής, τέλος 10ου - αρχές 11ου αι., Βυζαντινό Μουσείο
(*Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004).

Marble lintel with foliate cross, rosettes, guilloches and sphinxes holding the tree of life, from the Petrakis Monastery, late 10th-early 11th century. Athens, Byzantine Museum
(*The World of the Byzantine Museum*, Athens 2004).

να, προσκυνητάρια και άλλα (εικ. 13-18). Όπως επισημαίνει ο καθηγητής Χαράλαμπος Μπούρας "είναι τόσο μεγάλος ο αριθμός των μαρμάρινων μελών με γλυπτό διάκοσμο του 11ου και 12ου αιώνος, ώστε δυσκολεύεται κανείς να πιστέψει ότι προέρχονται όλα από κατεδαφισμένες εκκλησίες των Αθηνών. Πιθανόν να πρόκειται για μέλη έτοιμα να πουληθούν και εκτός της πόλεως, από εργαστήρια μαρμάρου που ήταν δραστήρια εδώ" [βλ. Χ. Μπούρας, "Μεσοβυζαντινή Αθήνα - Πολεοδομία και Αρχιτεκτονική", *Αθήναι. Από την κλασική εποχή έως σήμερα (5ος αι. π.Χ. - 2000 μ.Χ.)*, Αθήνα 2000, σ. 228-229].

"Middle Byzantine Athens - Urban-Planning and Architecture", *Athens. From the Classical Period to the Present Day (5th c. BC - AD 2000)*, Athens 2000, 228-229 (in Greek)].

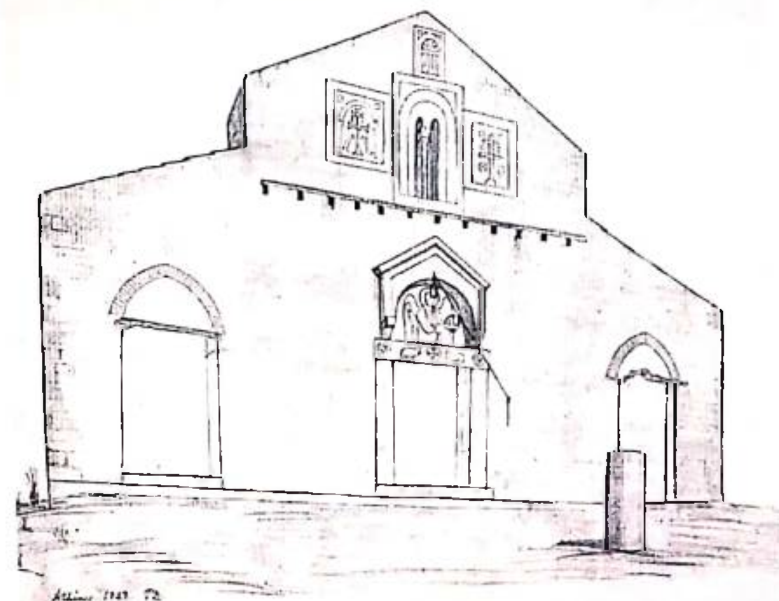
Μνημεία 9ου και 10ου αι.

Από τις παλαιότερες εκκλησίες της μεσοβυζαντινής Αθήνας ήταν ο Άγιος Ιωάννης του Μαγκούτη, μικρή τρίκλιτη βασιλική με ξύλινη στέγη (εικ. 19), που είχε κτιστεί στη βόρεια κλιτύ της Ακρόπολης το 871 – η κτητορική επιγραφή σώζεται στο Βυζαντινό Μουσείο – και κατεδαφίστηκε γύρω στο 1850. Από τις παλαιότερες όμως σωζόμενες αθηναϊκές εκκλησίες είναι το καθολικό (= η σημαντικότερη εκκλησία ενός μοναστηριακού συγκροτήματος) της Μονής των Ασωμάτων, της γνωστής με το όνομα Πετράκη, δίπλα στο Νοσοκομείο "Ευαγγελισμός", όπου σήμερα στεγάζονται τα Γραφεία της Ιεράς Συνόδου της Εκκλησίας της Ελλάδος. Ο ιατροφιλόσοφος Πέτρος Παπασταμάτης (Πετράκης) από τη Δημητσάνα, που εμόνασε στη Μονή Αγίου Ιωάννου του Καρέα και κατά την

Monuments of the 9th and 10th centuries

One of the earliest churches of Middle Byzantine Athens was that of St John of Mangoutis (*Hagios Ioannis tou Mangouti*), a small three-aisle basilica with timber roof (fig. 19), which was built on the north slope of the Acropolis in 871 - the donor inscription is preserved in the Byzantine and Christian Museum - and was demolished around 1850. However, one of the earliest surviving Athenian churches is the katholikon (= the most important church in a monastic complex) of the

19

Άγιος Ιωάννης Μαγκούτης, δυτική όψη, 9ος αι. Σχέδιο του Paul Durand, 1843
[Τ. Καλαντζοπούλου, *Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας από σωζόμενα σχέδια του Paul Durand*, Αθήνα 2002].

St John Mangoutis, west face, 9th century. Drawing by Paul Durand, 1843
[T. Kalantzopoulou, *Medieval Churches of Athens from Extant Drawings by Paul Durand*, Athens 2002 (in Greek)].

κουρά του ονομάστηκε Παρθένιος, σύμφωνα με επιγραφή πάνω από τον ΝΔ κίονα του ναού (βλ. Επίμετρο), το 1673 ανακαίνισε την ερειπωμένη Μονή των Ασωμάτων Ταξιαρχών, η οποία τότε έγινε μετόχι της Μονής Καρέα. Στο τέλος όμως του 18ου, που οι μοναχοί της Μονής Καρέα αναγκάστηκαν, για λόγους ασφαλείας, να μετοικήσουν στη Μονή Πετράκη, οι όροι αντιστράφηκαν και η πρώτη έγινε μετόχι της δεύτερης. Μέχρι το 1840 οι ηγούμενοι της μονής προέρχονταν από την οικογένεια Πετράκη και συνέχισαν τις επισκευές, τις προσθήκες και τον καλλωπισμό του καθολικού, όπως μαρτυρεί η παραπάνω επιγραφή.

Ο ναός είναι κτισμένος με απλή αργολιθοδομή, στον τύπο του τετρακιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο (πίν. 6). Ο σημερινός τρούλλος με αρκετά ψηλό τύμπανο δεν είναι ο βυζαντινός, αλλά έχει προέλθει πιθανόν από την επισκευή του 17ου αι. Οι τρεις ημικυκλικές εξωτερικώς αψίδες, το ευρύ, ψηλό παράθυρο με τρεις ισοϋψείς λοβούς στην κεντρική αψίδα και η τοιχοποιία του μνημείου αποτελούν στοιχεία αρχαϊκότητας και συνηγορούν για τη χρονολόγησή του στο τέλος του 10ου αι. Ο αρχικός νάρθηκας αντικαταστάθηκε σε μεταγενέστερη εποχή από μεγάλο διπλό νάρθηκα με τρούλλο· ο σημερινός εξωνάρθηκας χρονολογείται στο 1804, σύμφωνα με επιγραφή που σώζεται στο Βυζαντινό Μουσείο. Εσωτερικώς ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες (πίν. 7, 8), που φιλοτεχνήθηκαν το 1719 από τον Γεώργιο Μάρκου, σημαντικότατο ζωγράφο του 18ου αι., ο οποίος δημιούργησε στην Αττική τοπικό εργαστήριο με πολλούς μαθητές και πλούσιο έργο. Σ' αυτόν οφείλονται και οι τοιχογραφίες της Φανερωμένης στη Σαλαμίνα (1735) καθώς και πολλών άλλων μνημείων της Αττικής.

monastery of the Incorporeal (*Moni ton Asomaton*), also known as the Petrakis monastery, adjacent to the Evangelismos Hospital, which today houses the offices of the Holy Synod of the Church of Greece. According to an inscription above the southwest column of the nave (see Appendix), in 1673 the physician-philosopher Petros Papastamatis (Petrakis) from Dimitsana, who was a monk in the monastery of St John at Karea and at his tonsuring took the name Parthenios, renovated the ruined monastery of the Incorporeal Taxiarchs, which was henceforth a dependency (*metochi*) of the Karea monastery. In the late eighteenth century, however, when the monks from the Karea monastery were forced to move to the Petrakis monastery for "safety's sake", the situation was reversed and the former became a dependency of the latter. Until 1840 the abbots of the monastery were members of the Petrakis family and continued to make repairs and additions to the katholikon, as well as to embellish it, as attested by the aforementioned inscription.

The church, tetrastyle cross-in-square with dome, is built of rubble masonry (pl. 6). The present dome, with rather high tympanum, is not Byzantine but is probably due to the repair in the seventeenth century. The three externally semicircular apses, the wide, high window with three lobes of equal height, in the central apse, and the masonry of the monument are archaic traits and advocate its dating in the late tenth century. The original narthex was replaced in a later period by a large double narthex with dome; the present exonarthex is dated to 1804, according to an inscription which is now in the Byzantine Museum. The interior is covered with wall-paintings (pls 7, 8), executed in 1719 by

Στον 10ο αι. ανήκει και ο Προφήτης Ηλίας στο Σταροπάζαρο (εικ. 20, πίν. 10), ένας αρκετά μεγάλος ναός σταυροειδής, εγγεγραμμένος με νάρθηκα, που κατεδαφίστηκε γύρω στο 1848 και σήμερα είναι γνωστός μόνο από έργα περιηγητών. Από την εκκλησία αυτή αποτοιχίστηκε από τον Λύσανδρο Καυταντζόγλου τοιχογραφία της Παναγίας. Με αφορμή αυτή την αποτοίχιση ο Καυταντζόγλου, ένας από τους μεγαλύτερους αρχιτέκτονες του ελληνικού Κλασικισμού, εκφώνησε λόγο στο Πολυτεχνείο, το 1850, με τον οποίο αναφερόταν στο πρόβλημα της καταστροφής των μεσαιωνικών μνημείων της Ελλάδος, τονίζοντας μεταξύ άλλων: "....Τολμῶ καὶ ἐγὼ νὰ συστήσω εἰς τὴν ἐμβριθῆ τῆς σεβαστῆς Κυβερνήσεως μέριμναν

Georgios Markos, a very important eighteenth-century painter who created a local workshop in Attica, with many pupils and a rich *oeuvre*. It is to him that the wall-paintings in the Phaneromene on Salamis (1735) as well as in several other monuments in Attica are due.

The church of Prophet Elijah in the Grain Market (*Profitis Ilias sto Staropazaro*) (fig. 20, pl. 10) also dates to the tenth century. This quite large church, of cross-in-square plan with narthex, was demolished in 1848 and is nowadays known only from drawings by foreign travellers. A wall-painting of the Virgin was detached from the wall of this church by Lysandros Kaftantzoglou, one of the

20

Προφητης Ηλιας, βορειοδυτικη όψη, 10ος αι. Σχέδιο του Paul Durand, 1843 (Τ. Καλαντζοπουλου, *Μεσαιωνικοί ναοί της Αθηνας από σωζόμενα σχέδια του Paul Durand*, Αθήνα 2002).

Prophet Elijah, northwest side, 10th century. Drawing by Paul Durand, 1843 [T. Kalantzopoulou, *Medieval Churches of Athens from Extant Drawings by Paul Durand*, Athens 2002 (in Greek)].

τὴν διάσωσιν πάντων καὶ τῶν ἐλαχίστων ἐν τῇ πατρίδι ἡμῶν ἐθνικῶν μνημείων, ἐκ τῶν ὁποίων δύναται μάλιστα νὰ ἐξακριβωθῇ ἡ ἑλληνικὴ ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν καλλιτεχνία". Η τοιχογραφία αυτή σήμερα εκτίθεται στο Βυζαντινό Μουσείο ως Παναγία η Καταλανή (πίν. 11), όπως ονομάστηκε από τον πρώτο μελετητή της, τον Δημήτριο Καμπούρογλου (1886), ο οποίος τη χρονολόγησε στην εποχή της καταλανικής κυριαρχίας στην Αθήνα (1311-1388). Η νεότερη έρευνα όμως κατέδειξε ότι το έργο αυτό συνδέεται με γενουατικές οικογένειες των Αθηνών, χρονολογούμενο πιθανώς στα μέσα του 15ου αι. Έχει ενσωματώσει δυτικά στοιχεία, όπως είναι τα δέντρα του κάμπου και τα δύο οικόσημα, ενώ τα αρχικά γράμματα F.A. και L.S. παραπέμπουν αντιστοίχως στον Γενοβέζο δούκα των Αθηνών Francesco Acciaiuoli και τον ευγενή Lorenzo Spinola.

Μνημεία 11ου αι.

Τα περίτεχνα όμως μνημεία της Αθήνας άρχισαν να κτίζονται γύρω στο έτος 1000.

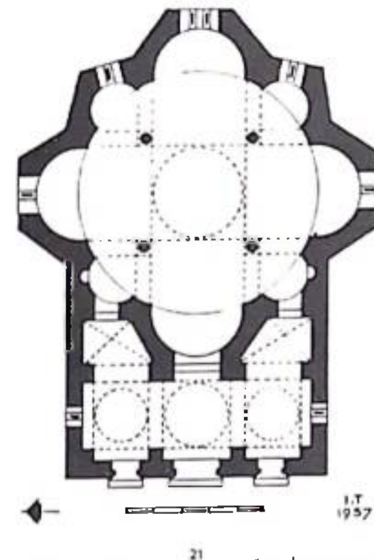
Οι Άγιοι Απόστολοι της Αρχαίας Αγοράς είναι γνωστοί με το όνομα του Σολάκη (πίν. 12), πιθανόν από το όνομα της οικογένειας στην οποία ανήκε η εκκλησία κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Το ωραίο αυτό μνημείο χρονολογείται στις αρχές του 11ου αι. και αποτελεί μοναδικό παράδειγμα συγκερασμού σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο και τετράκογχου ναού με κυκλική τη γενική χάραξη, δηλαδή οι κεραίες του σταυρού απολήγουν σε ημικυκλικές κόγχες (εικ. 21). Τούτο μαρτυρεί ότι στην επαρχιακή Αθήνα του 11ου αι. δρούσε ένας ταλαντούχος αρχιτέκτονας, που αναζητούσε νέα σχήματα στην οργάνωση του εσωτερικού χώρου των εκκλησιών. Επί-

leading architects of Greek Neoclassicism. In 1850, taking this action as a pretext, Kaftantzoglou delivered a lecture in the Polytechneion, in which he referred to the problem of the destruction of the Medieval monuments of Greece, emphasizing *inter alia*: "I too dare to recommend to the serious care of the respected Government, the saving of all and of the least of the national monuments in our country, from which indeed it is possible to confirm Greek artistic creation in the Byzantine ones". This wall-painting is now exhibited in the Byzantine and Christian Museum as the *Catalan Madonna* (pl. 11), thus named by Demetrios Kambouroglou, who was the first to study it (1886) and who dated it to the period of the Catalan domination of Athens (1311-1388). Recent research, however, has shown that this work is linked with Genoese families of Athens and probably dates to the mid-fifteenth century. It incorporates Western traits, such as the trees in the background and the two coats of arms, while the initials F.A. and L.S. refer respectively to the families of Francesco Acciaiuoli, the Genoese Duke of Athens, and the nobleman Lorenzo Spinola.

Monuments of the 11th century

The elegant monuments of Athens began to be built around the year 1000.

The Holy Apostles (*Hagioi Apostoloi*) in the ancient Agora is also known by the name Solakis (pl. 12), possibly from the family to which the church belonged during the Ottoman period. This lovely monument, dated to the early eleventh century, is the sole example of an amalgam of the cross-in-square plan with dome and a tetraconch

21

Άγιοι Απόστολοι του Σολάκη. Κάτοψη, αρχές 11ου αι. (Ι. Τραυλός, *Η πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήναι 1960).

Holy Apostles of Solakis, ground plan, early 11th century [J. Travlos, *Urban-Planning Development of Athens*, Athens 1960 (in Greek)].

σης ο αθηναϊκός ναός συγγενεύει στενά με το σημαντικό μνημείο της Παναγίας στη Μονή του Οσίου Λουκά ως προς ορισμένα μορφικά στοιχεία, όπως η άριστη κατασκευή, οι οδοντωτές ταινίες και τα κεραμοπλαστικά κουφικά κοσμήματα στους εξωτερικούς τοίχους (πίν. 13), ο οκτάπλευρος τρούλλος με δίλοβα παράθυρα και τοξωτά γείσα και τα μαρμαροθετήματα του δαπέδου.

Οι Άγιοι Θεόδωροι (πίν. 9) στην Πλατεία Κλαυθμώνος είναι ένα μνημείο το οποίο, σύμφωνα με επιγραφή εντοιχισμένη πάνω από τη δυτική είσοδό του, ιδρύθηκε το 1049 ή το 1065 (οι μελετητές διαφωνούν ως προς την ανάγνωση της χρονολογίας) από τον Νικόλαο Καλόμαλο, σπαθαροκανδιδάτο (= βυζαντινός αξιωματούχος) (βλ. Επίμετρο). Οι αναλογίες του μνημείου είναι βαριές και οι τρίπλευρες αψίδες ογκώδεις. Η τοιχοδομία είναι κανονική πλινθοπερίκλειστη και η δυτική, βόρεια και νότια πλευρά κοσμούνται με ανάγλυφα κεραμικά πλακίδια με αραβικά γράμματα και άλλα διακοσμητικά θέματα. Το καμπαναριό στη νότια πλευρά είναι μεταγενέστερο και έχει ενσωματώσει σπαράγματα από το μαρμάρινο τέμπλο του ναού.

Η Καπνικαρέα (πίν. 14, 15), στην οδό Ερμού, κτι-

nave with circular general layout, that is the arms of the cross terminate in semicircular conches (fig. 21). It attests to the activity in provincial Athens, in the eleventh century, of a talented architect who sought new schemes in the organization of the interior of churches. Holy Apostles is also closely akin to the very important monument of the church of the Virgin in the Hosios Loukas monastery, in certain formal features, such as the flawless construction, the ornamental brickwork of dentil bands and Kufic motifs on the outside walls (pl. 13), the octahedral dome with two-lobe windows and arched cornices, and the opus sectile marble floor.

The church of the Sts Theodore (*Hagioi Theodoroi*) (pl. 9) in Klafthmonos Square is a monument which, according to an inscription built into the wall above its west entrance, was founded in 1049 or 1065 (scholars disagree as to the reading of the date) by Nikolaos Kalomalos, *spatharokandidatos* (= Byzantine official) (see Appendix). The proportions of the monument are ponderous and the trihedral apses voluminous. The masonry is in the regular cloisonné system and the west, north and

δύνεψε να κατεδαφιστεί το 1834, για να εφαρμοσθεί το ρυμοτομικό σχέδιο της νέας ελληνικής πρωτεύουσας του Βαυαρού αρχιτέκτονα Λέο φον Κλέντσε, που προέβλεπε ευθεία την οδό Ερμού. Το εντυπωσιακό αυτό μνημείο σώθηκε μόλις την τελευταία στιγμή χάρη στη δυναμική παρέμβαση του φιλότεχνου βασιλιά Λουδοβίκου της Βαυαρίας, πατέρα του Όθωνα. Η εκκλησία είναι αφιερωμένη στην Παναγία και κατά την παράδοση απεκαλείτο εκκλησία της Βασιλοπούλας, συνδεόμενη ίσως με κάποια από τις Αθηναίες βυζαντινές αυτοκράτειρες. Επίσης, τον 19ο αι. ήταν γνωστή ως Παναγία του Πρέντζα από τον ομώνυμο οπλαρχηγό της Επανάστασης του 1821, με τον οποίο συνδέθηκε η ανέγερση του παρεκκλησίου της Αγίας Βαρβάρας. Επικράτησε όμως το όνομα Καπνικαρέα, που σχετίζεται πιθανώς με οικογενειακό όνομα Καπνικάρης. Το τελευταίο προέρχεται από την ιδιότητα του εισπράκτορα του καπνικού φόρου, που ήταν φόρος οικοδομών και επιβλήθηκε στο Βυζάντιο από τις αρχές του 9ου αι. για κάθε καπνοδόχο. Του ονόματος είναι γνωστός και ο τύπος Καμουχαρέα που σχετίζεται με το πολύτιμο ύφασμα καμουχά (= είδος μπροκάρ).

Πρόκειται για τετρακιόνιο σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό με τρούλλο και νάρθηκα, που κτίστηκε πιθανώς στα μέσα του 11ου αι. Το βόρειο παρεκκλήσιο της Αγίας Βαρβάρας, όπως προδίδει η αμελής τοιχοποιία, ανήκει μάλλον στην περίοδο της όψιμης Τουρκοκρατίας. Όμως, όπως φαίνεται από κατάλοιπα ισοδομικής τοιχοποιίας στον ανατολικό τοίχο του, πήρε τη θέση παλαιότερου προσκτίσματος, σύγχρονου με τον κυρίως ναό της Καπνικαρέας. Σε όλο το μήκος της δυτικής πλευράς του ναού προστέθηκε στο τρίτο τέταρτο του 11ου αι. στενόμακρος εξωνάρθηκας, ο οποίος αρχικά ήταν ανοικτή στοά, και στη νότια εί-

south sides are decorated with ceramic tiles with Arabic letters and other motifs in relief. The bell-tower on the south side is later and fragments of the marble templon-screen of the church have been incorporated in its fabric.

Kapnikarea (pls 14, 15) in Ermou Street was threatened by demolition in 1834, in order to apply the street plan designed for the new Greek capital by the Bavarian architect Leo von Klenze, which envisaged Ermou as a straight thoroughfare. This impressive monument was rescued at the eleventh hour, thanks to the dynamic intervention of the connoisseur King Ludwig of Bavaria, father of King Otto. The church is dedicated to the Virgin and tradition has it that it was called the "princess's church", perhaps associated with one of the Athenian empresses of Byzantium. In the nineteenth century it was also known as the Virgin of Prentzas, after the homonymous *hoplarchegos* (guerrilla chief) of the 1821 War of Independence, with whom the building of the side chapel (*parekklesion*) of St Barbara is connected. The name Kapnikarea prevailed, however. This is possibly associated with a family name Kapnikaris, which derives from the post of collector of the *kapnikos*, a property tax on each chimney (Gr. *kapnodochos*), levied in Byzantium from the early ninth century. An alternative version of the name is Kamoucharea, which relates to the luxurious brocade-like textile known as *kamoucha*.

The church, of tetrastyle cross-in-square type with dome and narthex, was probably built in the eleventh century. The north parekklesion of St Barbara probably dates from the Ottoman period, as its careless masonry indicates. However, as the remnants of isodomic masonry on its east wall

σοδο προστέθηκε τον 12ο αι. μικρό κιονοστήρικτο προστώο. Μέσα στο ναό οι κίονες και τα κιονόκρανα είναι της παλαιοχριστιανικής εποχής, ενώ το σύγχρονο (1961/2) μαρμάρινο τέμπλο μιμείται το μεσοβυζαντινό, από το οποίο έχει εντοπισθεί μόνο ένα θωράκιο (εικ. 13).

Βυζαντινές τοιχογραφίες δεν έχουν βρεθεί στο μνημείο και η νεοβυζαντινή σημερινή τοιχογράφησή του έγινε στη δεκαετία του '40. Το μεγαλύτερο μέρος της οφείλεται στον Μικρασιάτη ζωγράφο και συγγραφέα Φώτη Κόντογλου (1895-1965), που οραματίστηκε ένα πρότυπο νεοελληνικής τέχνης βασισμένης στη βυζαντινή τέχνη και στην Ορθοδοξία· το έργο του στην Καπνικαρέα συμπληρώθηκε από μαθητές του.

Από το 1931 η εκκλησία έχει παραχωρηθεί με νόμο στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών για πρακτική άσκηση των φοιτητών.

Οι Άγιοι Ασώματοι στο Θησείο (πίν. 16, 17) χρονολογούνται στο δεύτερο μισό του 11ου αι., σύμφωνα με κάποια μορφολογικά στοιχεία, όπως είναι οι μεγάλοι καλοσχηματισμένοι λίθινοι σταυροί στη βάση των τοίχων, που βρίσκουμε επίσης στους Αγίους Θεοδώρους Κλαυθμώνος (στη λίγο παλαιότερη Καπνικαρέα παρόμοιοι σταυροί είναι αμελέστεροι), και οι κουφικές κεραμοπλαστικές διακοσμήσεις. Ο κομψότατος αυτός ναός είχε παραμορφωθεί από επεκτάσεις και προσθήκες, που αφαιρέθηκαν το 1960 και έτσι αποκαταστάθηκε στον αρχικό του τύπο του τετρακιόνιου σταυροειδούς εγγεγραμμένου με αθηναϊκό τρούλλο και νάρθηκα. Στο εσωτερικό διακρίνονται πολύ φθαρμένες τοιχογραφίες που δεν φαίνεται να ανήκουν στην αρχική φάση του μνημείου.

Αρκετές ομοιότητες με τους Αγίους Ασωμάτους παρουσιάζει ο προφανώς σύγχρονός τους ναός

show, it took the place of an earlier addition, contemporary with the main church of Kapnikarea. An oblong narthex, which was initially an open portico, was added along the entire length of the west side of the church in the third quarter of the eleventh century. In the twelfth century, a small colonnaded porch was added to the south entrance. Inside the church, the columns and the column capitals are of Early Christian date, while the modern (1961/2) marble templon-screen imitates the Middle Byzantine one, of which only one closure slab has been identified (fig. 13).

Byzantine wall-paintings have not been found in the monument and the Neobyzantine murals seen today were painted in the 1940s, most of them by the painter and writer from Asia Minor, Photis Kontoglou (1895-1965), whose vision was of a model of Modern Greek painting based on Byzantine art and Orthodoxy; his work in Kapnikarea was completed by his pupils.

In 1931 legislation was passed ceding the church to the Faculty of Theology of the University of Athens, for the practical training of the students.

The *Hagioi Asomatoi* (Incorporeal Saints) at Theseion (pls 16, 17) is dated to the second half of the eleventh century, on the basis of some morphological features such as the large well-designed stone crosses at the base of the walls – which are also seen in Sts Theodore in Klafthmonos Square (in the slightly earlier Kapnikarea similar crosses are more slapdash) – and the ornamental brickwork with Kufic motifs. This extremely elegant church had been disfigured by extensions and additions, which were removed in 1960, thus restoring the monument to its original type of tetrastyle cross-in-square with

Μεταμορφώσεως του Σωτήρος (πίν. 18), στους βόρειους πρόποδες της Ακρόπολης. Το μνημείο είναι σήμερα παραμορφωμένο με επεκτάσεις ανατολικά και δυτικά.

Ο γειτονικός ναός του Αγίου Νικολάου του Ραγκαβά (πίν. 19), στην οδό Στράβωνος, κτίστηκε από την αριστοκρατική οικογένεια Ραγκαβά, από την οποία πήρε το όνομά του. Είναι απλός τετρακιόνιος, σταυροειδής εγγεγραμμένος, χρονολογούμενος στο πρώτο μισό του 11ου αι. Στη βόρεια πλευρά του προστέθηκε μεταγενέστερα το παρεκκλήσιο της Αγίας Παρασκευής. Το μνημείο είχε παραμορφωθεί τον 19ο αι. με διάφορες επεμβάσεις και αποκαταστάθηκε στο μεγαλύτερο μέρος του το 1979-80.

Οι Άγιοι Ανάργυροι (εικ. 22), στην ομώνυμη πλατεία της συνοικίας του Ψυρρή, είναι ναός του 11ου αι. που ακολουθεί τον κλασικό αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου με τρούλλο, με τη διαφορά ότι αυτός ο τρούλλος δεν έχει τον χαρακτηριστικό αθηναϊκό τύπο, αλλά ένα οριζόντιο γείσο τον χωρίζει σε δύο τμήματα. Η αρχική μορφή του μνημείου έχει αλλοιωθεί από τις επισκευές που έγιναν το 1908, τα βιομηχανοποιημένα κεραμίδια και την επικάλυψη των τοίχων με κίτρινο τσιμεντοκονίαμα.

Στον 11ο αι. χρονολογούνται και άλλοι ναοί που παραμορφώθηκαν στα νεότερα χρόνια. Πρόκειται για την Αγία Αικατερίνη στην Πλάκα, κοντά στο μνημείο του Λυσικράτους. Αρχικά ο ναός ήταν αφιερωμένος στον άγιο Θεόδωρο και κατά την Τουρκοκρατία παραχωρήθηκε στη Μονή του Σινά, οπότε μετονομάστηκε σε Αγία Αικατερίνη. Είναι τετρακιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος με ψηλό και κομψό τρούλλο αθηναϊκού τύπου. Σήμερα είναι παραμορφωμένος από μια ακαλαίσθητη κλειστή στοά, που

Athenian dome and narthex. Visible in its interior are very faded wall-paintings, which do not seem to be coeval with the initial phase of the monument.

The church of the Transfiguration of the Saviour (*Metamorphosis tou Sotera*) (pl. 18), at the north foot of the Acropolis, displays several similarities to the Incorporeal Saints, with which it is presumably contemporary. The monument today is disfigured, due to additions to its east and west faces.

The neighbouring church of St Nicholas of Rangavas (*Hagios Nikolaos tou Rangava*) (pl. 19), in Stravonos Street, was built by the aristocratic Rangavas family, after whom it was named. Of simple tetrastyle cross-in-square type, it is dated to the first half of the eleventh century. The side-chapel (*parekklesion*) of St Paraskevi was added later, to the north side. The monument had been disfigured in the nineteenth century, as a result of various interventions, and its greater part was rehabilitated in 1979-1980.

The *Hagioi Anargyroi* ("Penniless" Saints) (fig. 22) in Aghion Anargyron Square, in the neighbourhood of Psyrrhi, is an eleventh-century church which follows the classical architectural type of cross-in-square with dome, but differs in that this dome is not of the characteristic Athenian type but is divided into two sections by a horizontal cornice. The original form of the monument has been altered by the repairs made in 1908, the industrially made tiles and the coating of the walls with yellow cement plaster.

Other churches which have been disfigured in later times are dated to the eleventh century. These include St Catherine (*Hagia Aikaterine*) in Plaka, close to the Monument of Lysikrates, which was

22

Άγιοι Ανάργυροι του Ψυρρή, πριν από την αλλοίωση της εξωτερικής τους μορφής, Ferdinand Stademann, *Panorama von Athen*, Μόναχο 1841 (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη).

Hagioi Anargyroi at Psyrrhi, before its exterior was spoilt. Ferdinand Stademann, *Panorama von Athen*, Munich 1841 (Athens, Benaki Museum).

κτίστηκε στις αρχές του 20ού αι. και περιβάλλει το παλαιό κτίσμα.

Ομοίως από το 1908 ακαλαίσθητες προσθήκες περιβάλλουν από τη δυτική και νότια πλευρά το ναό της Σωτείρας του Κοττάκη, στην οδό Κυδαθηναίων. Ο ναός, αφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος, ανήκει στην ίδια εποχή και στον ίδιο αρχιτεκτονικό τύπο με την Αγία Αικατερίνη.

originally dedicated to St Theodore and was ceded to the Sinai monastery of St Catherine in the Ottoman period, when it was renamed St Catherine. It is tetrastyle cross-in-square with high, elegant dome of Athenian type. Today its aspect is marred by an ugly closed portico, which was built in the early twentieth century and surrounds the old building.

23

L.A. Winstrup, Η εκκλησία της Σωτείρας Λυκοδήμου. Σχέδιο με μολύβι (Κοπεγχάγη, Ακαδημία Καλών Τεχνών) (Ch. Bouras, "The Soteira Lykodemou at Athens. Architecture", *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, ΚΕ', 2004).

L.A. Winstrup, The church of the Saviour of Lykodemos. Pencil drawing (Copenhagen, Academy of Fine Arts) (Ch. Bouras, The Soteira Lykodemou at Athens. Architecture, *Bulletin of the Christian Archaeological Society*, XXV, 2004).

Η Σωτείρα του Λυκοδήμου (Ρωσική Εκκλησία) (εικ. 23, πίν. 22), στην οδό Φιλελλήνων, διαφέρει από όλα τα προηγούμενα μνημεία κατά το ότι έχει μεγαλύτερες διαστάσεις και ακολουθεί έναν διαφορετικό αρχιτεκτονικό τύπο, τον οκταγωνικό. Είναι το αρχαιότερο και πιστότερο αντίγραφο του καθολικού της Μονής του Οσίου Λουκά στη Φωκίδα, χρονολογούμενο μεταξύ 1015 και 1031. Η τοιχοποιία της παρουσιάζει ένα πολύ φροντισμένο πλινθοπερίκλειστο σύστημα με πολλά κεραμοπλαστικά κουφικά κοσμήματα και μερικές οδοντωτές ταινίες. Ήταν πιθανότατα το καθολικό ενός μοναστηριού. Το 1847 αγο-

Likewise, since 1908 unattractive additions surround the church of the Saviour of Kottakis (*Soteira tou Kottaki*) in Kydathenaion Street. Dedicated to the Transfiguration of the Saviour, the church is contemporary with St Catherine and of the same architectural type.

The Saviour of Lykodemos (*Soteira tou Lykodemou*) or Russian church (fig. 23, pl. 22), in Philellinon Street, differs from all the aforementioned monuments in that it is of large dimensions and follows another architectural type, the octagon. It is the earliest and most faithful reproduction of the katholikon of the Hosios Loukas monastery in Phokis, dated between 1015 and 1031. Its masonry is in a neat cloisonné system with copious ornamental brickwork of Kufic motifs and dentil bands. The church was most probably the katholikon of a monastery. In 1847 it was purchased by the Russian

Άγιοι Ασώματοι στα σκαλιά. Λιθογραφία του Théodore du Moncel, 1843 (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 18740).

Hagioi Asomati "at the steps". Lithograph by Theodore du Moncel, 1843 (Athens, Benaki Museum, inv. no. 18740).

24

ράστηκε από τη ρωσική κυβέρνηση ως ενοριακή εκκλησία της ρωσικής παροικίας της Αθήνας και αφιερώθηκε στην Αγία Τριάδα. Η εκκλησία ήταν μισοερειπωμένη από σεισμό του 1701 και επισκευάστηκε το 1855 με δραστικές παρεμβάσεις. Το σημερινό ψηλό, ρωσικού ρυθμού τέμπλο αντικατέστησε το χαμηλότερο μαρμάρινο βυζαντινό τέμπλο, οι τοιχογραφίες του Λουδοβίκου Θείρσιου τις σωζόμενες έως τότε βυζαντινές τοιχογραφίες, που γνωρίζουμε πλέον από τα σχέδια του Paul Durand – ο οποίος σχεδίασε πολλούς μεσαιωνικούς ναούς της Αθήνας στα μέσα περίπου του 19ου αι. – και προστέθηκε το σημερινό επιβλητικό κωδωνοστάσιο.

government, as a parish church of the Russian community in Athens, and was dedicated to the Holy Trinity (*Hagia Triada*). The church was half-ruined by the 1701 earthquake and repaired with drastic interventions in 1855. The present high iconostasis in the Russian order replaced the low marble Byzantine templon-screen, the murals by Ludwig Thiersch (1847) covered over the still extant Byzantine wall-paintings, of which we fortunately have drawings by Paul Durand – who drew many of the Medieval churches of Athens in the mid-nineteenth century – and the imposing belltower standing today was added.

Άλλες εκκλησίες του 11ου αι. έχουν χαθεί από διάφορες αιτίες και σήμερα τις γνωρίζουμε μόνο από απεικονίσεις περιηγητών του 19ου κυρίως αι., όπως ένας μικρός ναός αφιερωμένος στους Ταξιάρχες, γνωστός ως "Άγιοι Ασώματοι στα σκαλιά" (εικ. 24, πίν. 20), που ήταν κτισμένος εξωτερικά του σωζόμενου δυτικού τοίχου της Βιβλιοθήκης του Αδριανού και κατεδαφίστηκε από αρχαιολόγους μελετητές της κλασικής περιόδου, ο Άγιος Γεώργιος ο Αλεξανδρινός στους νοτιοανατολικούς πρόποδες της Ακρόπολης, ο οποίος ανατινάχθηκε το 1826 από τους Έλληνες κατά την υποχώρησή τους στο Κάστρο υπό την πίεση των δυνάμεων του Κιουταχή, όπως παραδίδει ο Μακρυγιάννης, κ.ά.

Μνημεία 12ου και 13ου αι.

Στον 12ο αι. ανάγεται ο μικρός ναός του Αγίου Ιωάννου Θεολόγου στην οδό Ερεχθέως, στην Πλάκα. Κατά την παράδοση, κοντά του είχαν στηθεί τα δύο ολμοβόλα που κατέστρεψαν τον Παρθενώνα, το 1687, κατά την πολιορκία της Ακρόπολης από τον Βενετό ναύαρχο Μοροζίνι. Είναι δικιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλλο αθηναϊκού τύπου και νάρθηκα και από τα λίγα βυζαντινά μνημεία της Αθήνας που διέσωσαν τμήματα του τοιχογραφικού τους διάκοσμου.

Στον τρούλλο εικονίζεται ο Χριστός Παντοκράτωρ, στην καμάρα και τους τοίχους του ιερού Βήματος η Ανάληψη (πίν. 24), ενώ η παράσταση ενός έφιππου στρατιωτικού αγίου (πίν. 25) σε μεγάλη κλίμακα καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα της καμάρας της πρόθεσης και μερικά σπαράγματα μεμονωμένων μορφών αγίων έχουν αποκαλυφθεί σε άλλα μέρη του ναού.

Other eleventh-century churches have been lost for various reasons and today are known only from depictions of them made by travellers, mainly in the nineteenth century. These include a little church dedicated to the Taxiarchs, known as *Hagioi Asomatoi sta skalia* ("at the steps") (fig. 24, pl. 20), which was built outside the surviving west wall of the Library of Hadrian and was pulled down by archaeologists specialized in the Classical period, St George the Alexandrian (*Hagios Georgios o Alexandrinos*), at the southeast foot of the Acropolis, which was blown up in 1826 by the Greeks retreating to the Kastro, under pressure from the forces of Kiutahi – as Makryyannis narrates –, and others.

Monuments of the 12th and 13th centuries

The small church of St John the Theologian (*Hagios Ioannis o Theologos*) in Erechtheas Street, Plaka, dates to the twelfth century. Tradition has it that hereabouts was the emplacement of the two artilleries that destroyed the Parthenon in 1687, during the Venetian Admiral Morosini's siege of the Acropolis. The church, distyle cross-in-square with dome of Athenian type and narthex, is one of the few Byzantine monuments in Athens which preserves part of its wall-paintings.

Depicted in the dome is Christ Pantocrator, on the vault and walls of the bema is the Ascension (pl. 24), while the greater part of the prothesis vault is occupied by a soldier-saint on horseback and in large scale (pl. 25), and in other parts of the church a few fragments of single figures of saints have been revealed.

The bold outlines and the flat modelling of the

Τα έντονα περιγράμματα και το επίπεδο πλάσιμο των προσώπων, η σχηματοποιημένη πτυχολογία των ενδυμάτων και τα ζωηρά χρώματα συσχετίζουν αυτές τις τοιχογραφίες με την τέχνη άλλων μνημείων της Αττικής του πρώτου μισού του 13ου αι., όπως ο Άγιος Πέτρος Καλυβίων Κουβαρά (1232), η Σπηλιά της Πεντέλης (1233/4) (πίν. 23) κ.ά. Ο έφιππος στρατιωτικός άγιος μαρτυρεί άμεση επίδραση της τέχνης "των σταυροφόρων" της λατινικής Ανατολής και ιδίως εικόνων που έχουν εντοπισθεί στη Μονή του Σινά.

Τοιχογραφίες διέσωσε και ο βυζαντινός ναΐσκος της Αγίας Μαρίνας στο Θησείο (Λόφος του Αστεροσκοπείου), που είναι λαξευμένος σε βράχο στη νοτιοδυτική γωνία σύγχρονης εκκλησίας. Στην αψίδα του ιερού Βήματος διακρίνεται πολύ κατεστραμμένη η ένθρονη Παναγία με το θείο Βρέφος και σε πολύ καλύτερη κατάσταση σεβίζων αρχάγγελος (πίν. 26, 27) δεξιά και η ωραία μορφή του αγίου Βασιλείου στον νότιο τοίχο. Οι μορφές αυτές, που ανήκουν στο παλαιότερο στρώμα, συγγενεύουν τεχνοτροπικά με τις τοιχογραφίες του Αγίου Πέτρου Καλυβίων Κουβαρά Αττικής (1232) και εντάσσονται προφανώς στη δραστηριότητα εργαστηρίου ζωγραφικής του 13ου αι., που ανιχνεύεται και σε άλλα μνημεία της περιοχής. Στον νότιο τοίχο του ναού έχουν αποκαλυφθεί έξι επάλληλα στρώματα τοιχογραφιών, που χρονολογούνται από τον 13ο έως τον 18ο αι.

Στις αρχές του 12ου αι. χρονολογείται η Μεγάλη Παναγία, που κτίστηκε στα ερείπια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής στον κεντρικό χώρο της Βιβλιοθήκης του Αδριανού. Το μνημείο είναι εμμέσως γνωστό από περιγραφές και απεικονίσεις του Couchaud και άλλων, αφού κατεδαφίστηκε κατά τη διάρκεια των ανασκαφών που ακολούθησαν την πυρκαγιά που κατέστρεψε την Αγορά το 1885.

faces, the schematic drapery of the garments and the vivid colours correlate the wall-paintings with the art of other monuments in Attica, of the first half of the thirteenth century, such as St Peter at Kalyvia Kouvara (1232), the Penteli Cave (1233/4) (pl. 23) and others. The equestrian military saint bears witness to the direct influence of the "Crusader art" of the Latin East and especially of icons that have been identified in the monastery of St Catherine on Mount Sinai.

Wall-paintings are also preserved in the little Byzantine church of St Marina (*Hagia Marina*) at Theseion (hill of the Observatory), which is a rock-cut chapel in the southwest corner of a contemporary church. Discernible on the bema apse is a badly effaced image of the enthroned Virgin and Child, while in much better condition are a venerating Archangel (pls 26, 27) to the right and the handsome figure of St Basil on the south wall. These figures, which belong to an earlier layer, display stylistic affinity with the wall-paintings in St Peter at Kalyvia Kouvara in Attica (1232) and obviously belong to a workshop active in the thirteenth century, which is detected in other monuments of the region. On the south wall of the church of St Marina, six successive layers of wall-paintings have been uncovered, dating from the thirteenth to the eighteenth century.

The church of the Great Virgin (*Megale Panaghia*), built on the ruins of the Early Christian basilica in the central space of the Library of Hadrian, is dated to the early twelfth century. The monument is known indirectly from descriptions and depictions by Couchaud and others, since it was demolished in

Την ίδια τύχη είχε και ο μικρός ναός των Ταξιαρχών, γνωστός ως "Ταξιάρχης της Αγοράς", πλάι στο ναό του Προφήτη Ηλία (πίν. 10, 21). Ήταν σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλλο του 12ου αι. και με λίγο μεταγενέστερο νάρθηκα. Κατεδαφίστηκε το 1852.

Η Παναγία Γοργοεπήκοος ή Άγιος Ελευθέριος ή Μικρή Μητρόπολη (εικ. 25, 26, πίν. 28-31), πλάι στον σύγχρονο μητροπολιτικό ναό της Αθήνας, χρονολο-

the course of the excavations conducted after the fire that destroyed the marketplace in 1885.

The small church of the Taxiarchs, known as *Taxiarchis tis Agoras*, next to the church of Prophet Elijah (*Profitis Ilias*) (pls 10, 21), suffered the same fate. This twelfth-century church of cross-in-square type with a slightly later narthex was pulled down in 1852.

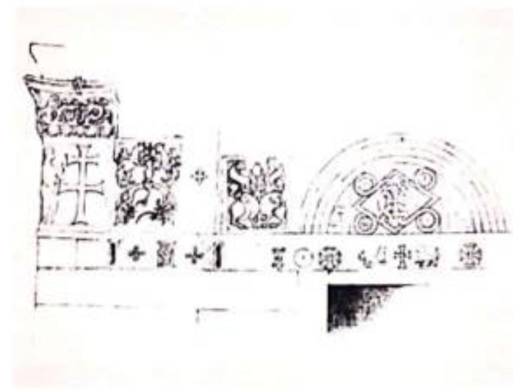
The *Panaghia Gorgoepekoos* (Virgin "Swift-

25

Παναγία Γοργοεπήκοος ή Άγιος Ελευθέριος ή Μικρή Μητρόπολη. Άποψη από τα νοτιοδυτικά, τέλος 12ου αι.
(*Αθήναι. Από την κλασική εποχή έως σήμερα*, Αθήνα 2000).

Panaghia Gorgoepekoos or St Eleutherios or Small Metropolis, view from the southwest, late 12th century
(*Athens. From the Classical Period to the Present Day*, Athens 2000).

26

Παναγία Γοργοεπήκοος, τμήμα του γλυπτού διακόσμου της πρόσοψης.
Σχέδιο του Paul Durand, 1843
(Τ. Καλαντζοπούλου, *Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας από σωζόμενα σχέδια του Paul Durand*, Αθήνα 2002).

Panaghia Gorgoepekoos, part of the sculpted decoration of the façade.
Drawing by Paul Durand, 1843
[T. Kalantzopoulou, *Medieval Churches of Athens from Extant Drawings by Paul Durand*, Athens 2002 (in Greek)].

γείται στο τέλος του 12ου αι. Το μνημείο αυτό, χτισμένο ολόκληρο από μάρμαρο, ενσωμάτωσε με μοναδικό διακοσμητικό τρόπο στους εξωτερικούς του τοίχους 90 αρχαία ελληνικά, ρωμαϊκά, παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά ανάγλυφα, ένα μέρος των οποίων σχημάτισαν μια ζωφόρο. Είναι ένα πραγματικό κομψοτέχνημα με τον τελειότερο τρούλλο αθηναϊκού τύπου. Ο μεγάλος βυζαντινολόγος και ακαδημαϊκός Μανόλης Χατζηδάκης (1909-1998) συνέδεσε την ανέγερσή του με τις δραστηριότητες του τελευταίου μητροπολίτη Αθηνών πριν από τη Φραγκοκρατία, του Μιχαήλ Χωνιάτη (1182-1204), λόγω της γνωστής αρχαιολατρίας του λόγιου ιεράρχη.

Οι βυζαντινές τοιχογραφίες του ναού μάς είναι γνωστές από σχέδια του Durand, ενώ τα λίγα σπαράγματα που σώζονται δεν μπορούν ούτε να ταυτιστούν ούτε να χρονολογηθούν. Ο Παντοκράτορας στον τρούλλο και "Η Πλατυτέρα των Ουρανών" στην κόγχη της αψίδας είναι έργα του 20ού αιώνα.

Το 1833 αντικαταστάθηκαν με πεσσούς οι αρχικοί

Hearing") or St Eleutherios or the Small Metropolis (fig. 25, 26, pls 28–31), alongside the modern metropolis (= Greek Orthodox cathedral) of Athens, is dated to the late twelfth century. This monument, built of marble, incorporated in a unique decorative manner in its outside walls 90 ancient Greek, Roman, Early Christian and Byzantine reliefs, a part of which formed a frieze. The great Greek Byzantinist and Academician Manolis Chatzidakis (1909-1998) associated the erection of this veritable bijou, with the most perfect dome of Athenian type, with the activities of the last Metropolitan of Athens before the Frankish Occupation, Michael Choniates (1182-1204), because of this literatus prelate's antiquarian interests.

Thanks to the drawings by Durand, we know of the Byzantine wall-paintings in the church, but it is impossible to identify and date the few extant fragments. The Pantocrator in the dome and the Virgin "Platytera of the Heavens" in the conch of the apse are twentieth-century works.

κίονες που στήριζαν τον τρούλλο και το 2002 άρχισαν – και συνεχίζονται έως σήμερα – οι εργασίες γενικής συντήρησης του μνημείου από τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαίων και Νεοτέρων Μνημείων σε συνεργασία με την Α' Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων.

Βυζαντινοί ναοί στην περιφέρεια της Αθήνας

Στον Υμηττό, ανατολικά και βόρεια της Αθήνας, σώζονται αρκετές βυζαντινές μονές, που χρονολογούνται από τον 11ο έως τον 13ο αι. Πρόκειται για τις μονές Καισαριανής (β' μισό 11ου αι.), Αστερίου (Ταξιάρχες, 11ος αι.), Αγίου Ιωάννου Προδρόμου του Κυνηγού ή των Φιλοσόφων (β' μισό 11ου - αρχές 12ου αι.), Αγίου Ιωάννου Θεολόγου (περί το 1120) και Αγίου Ιωάννου Προδρόμου Καρέα (12ος-13ος αι.). Από τα πέντε μοναστήρια τα δύο – της Καισαριανής και του Αστερίου – λειτουργούν ως μουσειακοί χώροι και τα υπόλοιπα τρία ως μοναστικές κοινότητες.

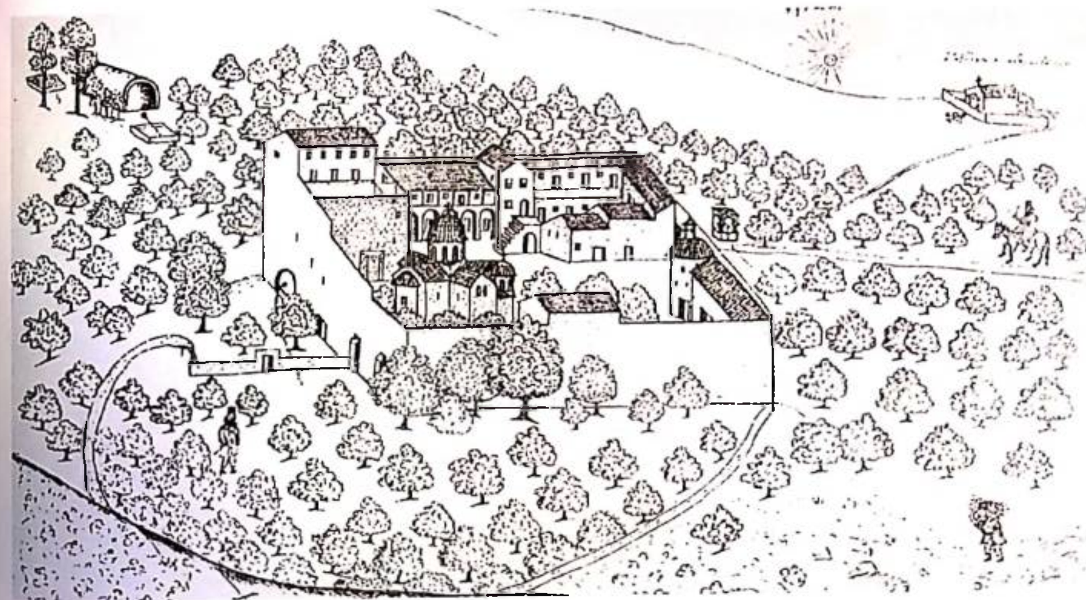
Το σημαντικότερο από αυτά είναι η Μονή Καισαριανής (εικ. 27), κτισμένη στην ασφαλή θέση μιας μικρής κατάφυτης κοιλάδας, στη δυτική πλαγιά του Υμηττού, ανάμεσα στις πηγές της Καλοπούλας στα βόρεια, της Κριοκεφαλής στα ανατολικά και το αγίασμα του ναού της Ανάληψης, σε απόσταση 200 μέτρων στα νοτιοανατολικά. Το όνομά της παραδίδεται σε επιστολή τού επί Φραγκοκρατίας αυτοεξόριστου στην Κέα μητροπολίτη Μιχαήλ Χωνιάτη προς τον ηγούμενο της μονής. Κατά μία ερμηνεία προέρχεται από τον ιδρυτή της, κάποιον Καισάριο, ή τους Καίσαρες, αδελφούς του αυτοκράτορα, εξόριστους στην Αθήνα από την αυτοκράτειρα Ειρήνη την Αθηναία, ή κατ' άλλην ερμηνεία από εικόνα της Θεοτόκου προ-

In 1833 the original columns supporting the dome were replaced by piers, and in 2002 general conservation works on the monument commenced – and continue –, under the Directorate of Conservation of Ancient and Recent Monuments, in collaboration with the 1st Ephorate of Byzantine Antiquities.

Byzantine churches in the outskirts of Athens

Mount Hymettos, east and north of Athens, hosts quite a few Byzantine monasteries, dating from the eleventh to the thirteenth century. These are Kaisariani (second half of 11th century), Asteriou (Taxiarchs, 11th century), St John the Hunter or of the Philosophers (*Hagios Ioannis Prodromos o Kynegos* or *ton Philosophon*, second half of 11th-early 12th century), St John the Theologian (*Hagios Ioannis o Theologos, circa* 1120) and St John the Baptist of Karea (12th-13th century). Two of the five monasteries – Kaisariani and Asteriou – function as museum spaces and the other three as monastic communities.

The most important of them is the Kaisariani monastery (fig. 27), built in a safe position in a small verdant dell on the west slope of Hymettos, between the springs of Kalopoula to the north, of Kriokephali to the east and the holy water source (*hagiasma*) of the church of the Ascension, 200 metres to the southeast. Its name is mentioned in a letter from Michael Choniates, the Metropolitan of Athens who went into self-imposed exile on Kea during the Frankish Occupation, to the hegumen (= abbot) of the monastery. According to one explanation, the name derives from the monastery's founder,

27

Μονή Καισαριανής. Χαλκογραφία του Ρώσου περιηγητή και μοναχού Μπάρσκι, 1745
(*Τόπος και Εικόνα. Χαρακτικά ξένων περιηγητών για την Ελλάδα, 18ος αιώνας*, τ. Α', Ολκός, Αθήνα 1979).

The Kaisariani monastery, engraving by the Russian traveller and monk Barskij, 1745
[*Place and Picture. Prints of Greece by Foreign Travellers, 18th Century*, vol. I, Olkos, Athens 1979 (in Greek)].

ερχόμενη από την Καισάρεια. Επίσης, η μονή αποκαλείται Sancta Syriani σε έγγραφο του πάπα Ιννοκέντιου Γ', το 1209. Στο μεγαλύτερο διάστημα της ζωής της ήταν σταυροπηγιακή, δηλαδή υπαγόταν απευθείας στο Πατριαρχείο της Κωνσταντινουπόλεως (και όχι στη Μητρόπολη των Αθηνών), και από την ίδρυσή της υπήρξε ανεξάρτητη και αφορολόγητη, ακόμη και επί Φραγκοκρατίας και Τουρκοκρατίας, πράγμα

a certain Kaisarios, or from the Kaisarai, brothers of the emperor, who were banished to Athens by Empress Irene the Athenian. According to another interpretation, it is taken from an icon of the Virgin which came from Kaisareia. The monastery is also referred to as *Sancta Syriani* in a document of Pope Innocent III, of 1209. For most of its life the monastery was stauropegiac, that is it was subject

που φανερώνει τη μεγάλη ισχύ της και τη διαπραγματευτική ικανότητα των ηγουμένων της.

Ο Μανόλης Χατζηδάκης ανακάλυψε, το 1958, τα θεμέλια παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 5ου-6ου αι. στα νοτιοδυτικά της μονής, που θα ήταν το πρώτο χριστιανικό κέντρο της περιοχής. Και στη συνέχεια αποτέλεσε σημαντικό πνευματικό κέντρο με πλούσια βιβλιοθήκη, που αργότερα καταστράφηκε, και στην περίοδο της Τουρκοκρατίας είχε λόγιους ηγουμένους, γνωστούς δασκάλους στις σχολές της Αθήνας. Μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους, με το διάταγμα του 1836 της Αντιβασιλείας του Όθωνα, το οποίο προέβλεπε το κλείσιμο όλων των μονών που είχαν λιγότερους από πέντε μοναχούς, η μοναστική κοινότητα της Καισαριανής διαλύθηκε. Το 1922 η μονή χαρακτηρίστηκε αρχαιολογικό μνημείο και περιήλθε στη δικαιοδοσία της Ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

Το καθολικό και ο λουτρώνας ανήκουν στη βυζαντινή περίοδο (11ος αι.) και τα άλλα κτίρια στην εποχή της Τουρκοκρατίας. Το καθολικό (εικ. 28, πίν. 32), αφιερωμένο στα Εισόδια της Θεοτόκου, είναι τετρακιόνιος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με τρούλλο οκτάπλευρο με ευθύγραμμο οδοντωτό γείσο (και όχι το συνηθισμένο κυματοειδές των αθηναϊκών τρούλλων) και οκτώ μονόλοβα παράθυρα, περιβαλλόμενα από δύο σειρές πλίνθινων τόξων. Η τοιχοποιία, κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, δεν φέρει καθόλου πλίνθινες διακοσμήσεις. Στο εσωτερικό του ναού οι τέσσερις κίονες, που στηρίζουν τον τρούλλο, προέρχονται από άγνωστο αρχαίο ναό και το τέμπλο έχει αποκατασταθεί με μέλη που προέρχονται από την παλαιοχριστιανική βασιλική.

Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο προστέθηκε νάρθηκας, στη δυτική πλευρά, και ακόμη μεταγενέστερη

directly to the Patriarchate of Constantinople (and not to the Metropolitan See of Athens), and from its founding was independent and exempt from taxation, even under the Franks and the Ottomans, which fact attests to the considerable power and negotiating ability of its hegumens.

In 1958, Manolis Chatzidakis discovered the foundations of an Early Christian basilica of the fifth-sixth century to the southwest of the monastery, which was evidently the first Christian centre of the region. It was subsequently a significant intellectual and spiritual centre, with a rich library – which was destroyed later – and, in the Ottoman period, abbots who were men of letters, renowned teachers in the schools of Athens. After the liberation of Greece from the Turks, in accordance with the decree of the Regency of Otto in 1836, which foresaw the closure of all monasteries with less than five monks, the monastic community of Kaisariani was dissolved. In 1922, the monastery was declared an archaeological monument and passed under the jurisdiction of the Greek Archaeological Service.

The katholikon and the bathhouse date to the Middle Byzantine period (11th century) and the other buildings to the Ottoman period. The katholikon (fig. 28, pl. 32), dedicated to the Presentation of the Virgin in the Temple (*Eisodia tis Theotokou*), is of tetrastyle cross-in-square type with octagonal dome with rectilinear dentil cornice (and not the usually undulating one of Athenian domes) and eight single-lobe windows surrounded by two rows of brick arches. The masonry, in the cloisonné system, is devoid of ornamental brickwork. In the interior of the church the four columns which support the dome are *spolia* from an unknown

28

Καθολικό της Μονής Καισαριανής. Δυτική όψη, β' μισό 11ου αι. (*Αθήναι. Από την κλασική εποχή έως σήμερα*, Αθήνα 2000).

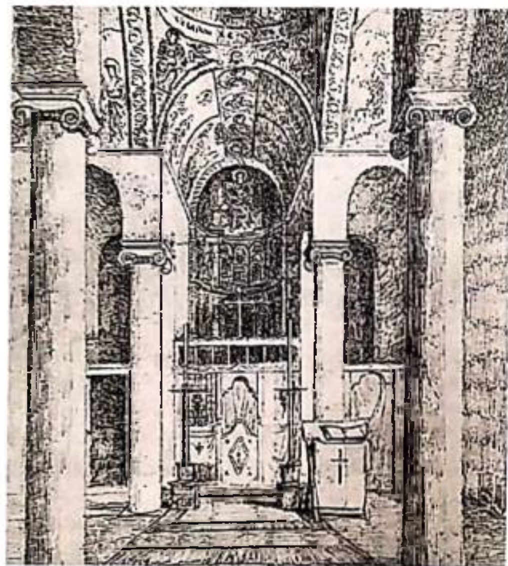
Katholikon of the Kaisariani monastery, west side, second half of 11th century (*Athens. From the Classical Period to the Present Day*, Athens 2000).

προσθήκη αποτελεί το προσκολλημένο στη νότια πλευρά καμαροσκέπαστο παρεκκλήσιο του Αγίου Αντωνίου. Ο νάρθηκας ιστορήθηκε, το 1682, με λαϊκότροπες τοιχογραφίες (πίν. 35). Σύμφωνα με κτητορική επιγραφή (βλ. Επίμετρο), ο διάκοσμος αυτός έγινε κάτω από ορισμένες ιστορικές συνθήκες και οφείλεται στον Πελοποννήσιο ζωγράφο Ιωάννη Ύπατο και στη χορηγία μελών της οικογένειας Μπενιζέλου, μιας από τις μεγαλύτερες και ισχυρότερες αθηναϊκές οικογένειες κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας,

ancient temple and the templon-screen has been restored with members from the Early Christian basilica.

In the Postbyzantine period a narthex was added to the west side and an even later addition is the vaulted-roofed *parekklesion* of St Anthony, attached to the south side. The narthex was historiated in 1682 with wall-paintings in a folk vein (pl. 35). According to the donor inscription (see Appendix), this decoration was executed in specific historical

L.A. Winstrup, Το εσωτερικό του καθολικού της Μονής Καισαριανής. Σχέδιο με μολύβι, 1850 (Κοπεγχάγη, Ακαδημία Καλών Τεχνών).

29

L.A. Winstrup, The interior of the katholikon of the Kaisariani monastery. Pencil drawing, 1850 (Copenhagen, Academy of Fine Arts).

στην οποία ανήκε και η αγία Φιλοθέη. Η αρχική διακόσμηση του καθολικού έχει χαθεί και σήμερα ο κυρίως ναός και το ιερό κοσμούνται με τοιχογραφίες των αρχών του 18ου αι. (εικ. 29, πίν. 33, 34), οι οποίες ακολουθούν την κυρίαρχη τάση της εποχής, δηλαδή τα αγιορείτικα πρότυπα των Κρητικών ζωγράφων του 16ου αι. Επίσης, η παράσταση της ένθρονης Παναγίας με τον Χριστό και δύο αγγέλους σεβίζοντες (πίν. 34), στην κόγχη της αψίδας, αντιγράφει εικόνα του 1664, έργο του Κρητικού ζωγράφου Εμμανουήλ Τζάνε, ενώ άλλες παραστάσεις ενσωματώνουν σύγχρονά τους στοιχεία, όπως είναι τα κεντητά υφάσματα των αμφίων, που τα φορούν προφήτες και άγγελοι και τα οποία αντιγράφουν τουρκικά υφάσματα της εποχής.

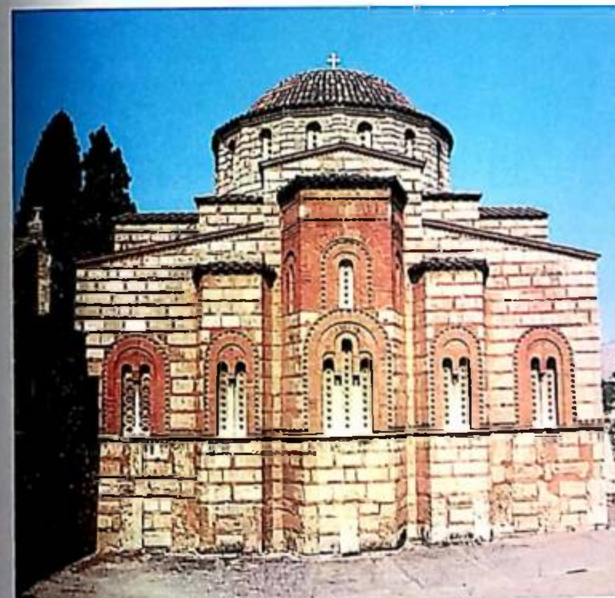
Στο δρόμο που οδηγεί από την Αθήνα στην Ελευσίνα, πάνω στην Ιερά Οδό της κλασικής Αρχαιότητας, υψώνεται επιβλητικό το καθολικό της Μονής Δαφνίου (εικ. 30, πίν. 36, 37). Το όνομα του μοναστη-

circumstances and is the work of the Peloponnesian painter Ioannis Hypatos. It was sponsored by members of the Benizelos family, one of the largest and most powerful Athenian families during the period of Ottoman rule, and of which saint Philothei was a member. The original decoration of the katholikon has been lost and the nave and the sanctuary are today adorned with early eighteenth-century murals (fig. 29, pls 33, 34) which follow the dominant trend of the time, that is the Athonite models of the sixteenth-century Cretan painters. Moreover, the representation of the enthroned Virgin and Child with two venerating angels (pl. 34), in the conch of the apse, reproduces an icon of 1664, work of the Cretan painter Emmanuel Tzanes, while other representations incorporate contemporary elements, such as the embroidered textiles of the vestments worn by prophets and angels, which emulate Turkish silks of the period.

ριού κατά μία άποψη συνδέεται με ιερό του Δαφναίου Απόλλωνος, που υπήρχε πιθανώς στην ίδια θέση κατά την Αρχαιότητα (μέλη του έχουν βρεθεί σε ανασκαφές στο χώρο της μονής). Σύμφωνα με άλλη άποψη, το Δαφνί πήρε το όνομά του από τις δάφνες που φύονται άφθονες στην περιοχή ή από την Παναγία της Δάφνης στην Κωνσταντινούπολη.

Άγνωστες παραμένουν οι συνθήκες ανέγερσης του καθολικού, αφιερωμένου στην Κοίμηση της Παναγίας, γιατί οι υπάρχουσες γραπτές πηγές σιωπούν. Ωστόσο είναι ένα από τα σημαντικότερα βυζαντινά μνημεία. Αντιγράφει τον οκταγωνικό αρχιτεκτονικό

On the road leading from Athens to Eleusis, which follows the course of the Sacred Way (*Hiera Hodos*) of Antiquity, stands the imposing katholikon of the Daphni monastery (fig. 30, pls 36, 37). According to one view, the monastery's name is associated with a sanctuary of Apollo Daphneios, which possibly existed on the same site in Antiquity (architectural members have been found in excavations in the monastery precinct). According to another view, Daphni was named after the laurel or bay trees (Gr. *daphne*) which grow in abundance in the area, or after the Virgin of Daphne in Constantinople.

30

Καθολικό Μονής Δαφνίου. Ανατολική όψη, τέλος 11ου αι. (Μουσείο Μπενάκη. Φωτ. αρχείο Λασκαρίνας Μπούρα).

Katholikon of the Daphni monastery, east face, late 11th century (Athens, Benaki Museum, Laskarina Boura Photographic Archive).

 31

Καθολικό Μονής Δαφνίου. Γενική άποψη του ψηφιδωτού διάκοσμου του τρούλλου, τέλη 11ου αι.

Katholikon of the Daphni monastery, general view of the mosaic decoration of the dome, late 11th century.

τύπο της Μονής του Οσίου Λουκά, χωρίς υπερώα, έχει κτιστεί με το άψογο πλινθοπερίβλητο σύστημα, που επικρατούσε στον ελλαδικό χώρο, και χρονολογείται στο τέλος του 11ου αι. Κατά τον 12ο αι., στη δυτική του πλευρά προστέθηκε διώροφη ανοικτή στοά με κομψούς ιωνικούς κίονες προερχόμενους από άγνωστο κτίσμα της εποχής του Αδριανού. Εσωτερικά ο ναός έφερε μαρμαρεπένδυση των τοίχων (ορθομαρμάρωση), που δυστυχώς έχει χαθεί, και πλούσια ψηφιδωτή διακόσμηση στα ψηλότερα μέρη, που ευτυχώς έχει σωθεί σε αρκετά καλή κατάσταση, παρ' όλο που το μνημείο δοκιμάστηκε σκληρά κατά

The circumstances in which the katholikon, dedicated to the Dormition of the Virgin (*Koimesis tis Theotokou*), was built elude us, because the existing texts are mute. Nevertheless, this is one of the most important Byzantine monuments. Dated to the late eleventh century, it copies the octagon architectural type of the Hosios Loukas monastery, without galleries, and is built in the flawless cloisonné system which held sway in mainland Greece. In the twelfth century, a two-storey open portico with elegant Ionic columns – *spolia* from some unknown Hadrianic building – was added to the west side.

τη μακραίωνη ζωή του. Ιδιαίτερες ζημιές προξένησαν στο κτίριο και τη διακόσμησή του οι σεισμοί που έγιναν τα έτη 1889, 1894 και πιο πρόσφατα το 1981 και τον Σεπτέμβριο του 1999. Στην περίοδο της Φραγκοκρατίας η μονή στέγασε τους καθολικού δόγματος Κιστερκιανούς μοναχούς, στους οποίους αποδίδονται κάποιες μεταβολές στο μνημείο, όπως τα οξυκόρυφα τόξα της δυτικής στοάς· χρησιμοποιήθηκε επίσης και ως τόπος ταφής των Βουργουνδών δουκών της Αθήνας.

Η ζωγραφική διακόσμηση ακολουθεί το εικονογραφικό πρόγραμμα που καθιερώθηκε στους βυζαντινούς ναούς μετά την Εικονομαχία, για να αναδειχθεί το χριστιανικό δόγμα. Στον τρούλλο δεσπόζει ο Χριστός Παντοκράτωρ ως αυστηρός και δίκαιος κριτής (εικ. 31, πίν. 38). Τον πλαισιώνουν, στο τύμπανο του τρούλλου, οι προφήτες, ενώ στην κόγχη της αψίδας του ιερού Βήματος η Παναγία με τον Χριστό (έχει καταστραφεί στο μεγαλύτερο τμήμα της), σύμβολο της Ενσάρκωσης, συνοδεύεται από δύο αρχαγγέλους με πριγκιπικές στολές, όρθιους πάνω σε χρυσοκέντητα υποπόδια. Στις επιφάνειες των τοίχων της εκκλησίας κατανέμονται με συμμετρία θέματα από τη ζωή του Χριστού και της Παναγίας καθώς και μορφές μεμονωμένων αγίων, που συγκροτούν ένα σύνολο με δογματικό περιεχόμενο.

Στα ημιχώνια, στη βάση του τρούλλου, απεικονίζονται τέσσερις σημαντικές ευαγγελικές σκηνές, ο Ευαγγελισμός, η Γέννηση (πίν. 42, 43), η Βάπτιση και η Μεταμόρφωση. Άλλες σκηνές από τον ευαγγελικό κύκλο (Βαΐοφόρος, Έγερση του Λαζάρου – σήμερα κατεστραμμένη – Ψηλάφηση του Θωμά) καταλαμβάνουν τα ψηλότερα μέρη των τοίχων του κυρίως ναού μαζί με τις δύο παραστάσεις, της Σταύρωσης (πίν. 40) και της Ανάστασης (Εις Άδου Κάθοδος) (πίν. 41), που αισθητοποιούν το θεμελιακό χριστιανικό δόγμα της

The interior decoration comprised a marble revetment on the walls, which has unfortunately been lost, and opulent mosaics in the upper parts, which have luckily survived in quite good condition, even though the monument has suffered much in its long life. Earthquakes in 1889 and 1894 caused considerable damage to the building and to its decoration, which was exacerbated by the more recent earthquakes of 1981 and September 1999. In the Frankish period, the monastery housed the Roman Catholic order of Cistercian monks, to whom some alterations, such as the pointed arches of the west portico, are attributed; it was also the burial place of the Burgundian dukes of Athens.

The painted decoration is consistent with the iconographic programme established in Byzantine churches after Iconomachy, in order to enhance the Christian doctrine. Christ Pantocrator dominates the dome, as strict and righteous judge (fig. 31, pl. 38). He is framed, in the tympanum, by the prophets, while in the conch of the sanctuary apse is the Virgin and Child (mostly destroyed), symbol of the Incarnation, accompanied by two Archangels in princely raiment, standing upon gold-embroidered footstools. Distributed symmetrically on the surfaces of the walls are subjects from the Christological and Mariological cycles, as well as single figures of saints, which composed an ensemble of dogmatic content.

Depicted in the squinches at the base of the dome are the four major Gospel scenes: the Annunciation, the Nativity (pls 42, 43), the Baptism and the Transfiguration. Other scenes from the Gospel cycle (Entry into Jerusalem, Raising of Lazarus – now destroyed – Incredulity of Thomas) occupy the upper parts of the walls, together with the two rep-

θυσίας του Θεανθρώπου για τη σωτηρία της ανθρωπότητας. Ξεχωριστή θέση κατέχουν στον κυρίως ναό δύο αυτοκρατορικής λαμπρότητας σκηνές από τη ζωή της Παναγίας, στην οποία ήταν αφιερωμένος ο ναός, δηλαδή το Γενέσιον της Θεοτόκου και η Προσκύνηση των Μάγων (πίν. 39), συμμετρικά πάνω από τη Σταύρωση και την Ανάσταση. Η Κοίμηση της Παναγίας αναπτύσσεται στον δυτικό τοίχο, όπως είχε καθιερωθεί στις μεσοβυζαντινές εκκλησίες.

Το καθολικό της Μονής Δαφνίου είναι το πρώτο μνημείο στο οποίο εκδηλώνεται η κλασικίζουσα τάση, που έχει εντοπισθεί ήδη από τον 10ο αι. σε χειρόγραφα του κύκλου των αυλικών λογίων και φιλότεχνων της Μακεδονικής Δυναστείας. Μέσα από τα ψηφιδωτά αυτά αναδύεται μια τέχνη ουμανιστική, γεμάτη χάρη και ομορφιά. Η σκηνή της Γέννησης του Χριστού (πίν. 42, 43) εκτυλίσσεται μέσα σ' ένα ελληνιστικό τοπίο με χαμηλούς χρωματιστούς λόφους και ένα ρυάκι, στις όχθες του οποίου βόσκουν πρόβατα. Οι προφήτες στον τρούλλο στέκουν σαν αρχαία αγάλματα με το στάσιμο και άνετο σκέλος (*contrapposto*), ανακαλώντας στη μνήμη μορφές αρχαίων φιλοσόφων. Ο νικημένος Άδης στην Ανάσταση (πίν. 41) θυμίζει το ρωμαϊκό άγαλμα του "Θνήσκοντος Γαλάτη". Η Σταύρωση έχει παρομοιαστεί με παραστάσεις σε αττικές επιτύμβιες στήλες και ο Χριστός στη Βάπτιση καθώς και στη Σταύρωση παρουσιάζει το πιο επιτυχημένο σε οργανική απόδοση γυμνό σώμα στη μνημειακή ζωγραφική της μεσοβυζαντινής περιόδου.

Το μέγεθος του καθολικού και η άψογη τεχνική εκτέλεση των ψηφιδωτών του συνδέουν το μνημείο με εργαστήριο της Κωνσταντινούπολης και με κάποιο χορηγό αυτοκρατορικής εμβέλειας. Ίσως όμως και να ιδρύθηκε από την τοπική αριστοκρατία.

resentations which encapsulate the fundamental Christian teaching of the sacrifice of the Theanthropos for the salvation of mankind, the Crucifixion (pl. 40) and the Resurrection (pl. 41). Two scenes of imperial splendour from the life of the Virgin, to whom the church is dedicated, are accorded a special place in the nave, namely the Birth of the Virgin and the Adoration of the Magi (pl. 39), which are represented symmetrically above the Crucifixion and the Resurrection. The Dormition of the Virgin is developed on the west wall, as is the norm in Middle Byzantine churches.

The katholikon of the Daphni monastery is the first monument in which is expressed the classicizing tendency that has been identified from the tenth century in manuscripts of the circle of literati and connoisseurs in the court of the Macedonian dynasty. Through these mosaics emerges a humanistic art, full of grace and beauty. The scene of the Nativity of Christ (pls 42, 43) unfolds in a Hellenistic landscape with low hills and a stream with sheep grazing on its banks. The prophets in the dome stand like ancient statues with one leg firmly planted and the other relaxed (*contrapposto*), recalling the figures of ancient philosophers. The vanquished Hades in the *Anastasis* (Resurrection) (pl. 41) is reminiscent of the Roman statue of the "Dying Gaul". The Crucifixion has been compared with representations on Attic funerary stelai, and Christ in the Baptism and in the Crucifixion has the most successfully rendered naked body in the monumental painting of the Middle Byzantine period.

The size of the katholikon and the impeccable technique of its mosaics link the monument with a Constantinopolitan workshop and with a patron of

Από το σύνολο της διακόσμησης διαφοροποιούνται η αυστηρή και έντονα γραμμική μορφή του Χριστού Παντοκράτορα (πίν. 38) και μερικές άλλες μορφές αγίων, που προδίδουν την καταγωγή τους από διαφορετικά πρότυπα, συνδεόμενα με ένα ρεύμα αντικλασικό.

Οι τοιχογραφίες που σώζονται στην πρόθεση χρονολογούνται στον 18ο αι.

Η Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι (πίν. 44), αφιερωμένη στον άγιο Γεώργιο, ήταν ήδη από πολύ παλιά γνωστή με το όνομα αυτό, αφού φαίνεται πως, με τη χάρη των εξωτερικών της αναλογιών και την ομορφιά της εσωτερικής ζωγραφικής της διακόσμησης, θα φάνταζε στα μάτια των πιστών σαν ένα κόσμημα.

Είναι μικρή εκκλησία, σταυροειδής εγγεγραμμένη με τυπικά αθηναϊκό τρούλλο, κτίσμα του τέλους του 12ου αι. Στην ίδια εποχή χρονολογείται ο νάρθηκας και το παρεκκλήσιο στη νότια πλευρά. Η τοιχοδομία είναι προσεγμένη, κατά το πλινθοπερίκλειστο σύστημα, πάνω σε βάση από μεγάλες πολυγωνικές πέτρες, με εξαίρεση το νάρθηκα, που κτίστηκε με μικρές πέτρες, πλίνθους και άφθονο κονίαμα. Αποτελούσε πιθανότατα το καθολικό μονής, αν κρίνουμε από τη μεγάλη απόστασή της από την Αθήνα με τα μέτρα της εποχής που ιδρύθηκε.

Εσωτερικά η εκκλησία είναι κατάγραφη με τοιχογραφίες του τέλους του 13ου αι. Το εικονογραφικό της πρόγραμμα ακολουθεί τους κανόνες της μεσοβυζαντινής περιόδου, με παραστάσεις από το Δωδεκάορτο (= οι σπουδαιότερες εορτές του λειτουργικού έτους) και άλλες από την Παλαιά Διαθήκη, από το βίο της Παναγίας και από το μαρτύριο του τιμώμενου αγίου Γεωργίου. Όλες αυτές οι τοιχογραφίες, αν και έχουν φιλοτεχνηθεί από πολλούς ζωγράφους, ακολουθούν μια ενιαία "ογκηρή" τεχνοτροπία, που

imperial stature. On the other hand, it might well have been founded by the local aristocracy.

Outstanding among the decoration as an ensemble are the stern and highly linear figure of Christ Pantocrator (pl. 38) and some other figures of saints, which belie their origin from different models, related to an anticlassical current.

The wall paintings preserved in the prothesis date from the eighteenth century.

The *Omorphe Ekklesia* (= Beautiful church) at Galatsi (pl. 44), dedicated to St George, was known by that name from very early on, since the grace of its external proportions and the beauty of its internal painted decoration evidently shone in the eyes of the faithful like a jewel.

It is a small church of cross-in-square plan with typical Athenian dome, built in the late twelfth century. The narthex and the *parekklesion* on the south side are dated to the same period. The masonry is careful, in the cloisonné system, upon a socle of large polygonal stones, with the exception of the narthex, which was built of small stones, bricks and abundant mortar. The church was most probably the katholikon of a monastery, judging from its great distance from Athens, at the time of its founding.

The interior is covered with wall-paintings of the late thirteenth century. The iconographic programme is consistent with the canons of the Middle Byzantine period, with representations from the Dodecaorton (= the twelve most important feasts of the liturgical year) and others from the Old Testament, the life of the Virgin and the martyrdom of the honoured St George. All these wall-paintings, although the work of several artists, follow a single

αποτελεί την πρώτη φάση της Παλαιολόγειας ζωγραφικής (1261-1300), η οποία χαρακτηρίζεται από μορφές ογκηρές που πλάθονται με ελευθερία, από πτυχολογία άνετη και ρέουσα, που αφήνει να διαγράφονται τα μέλη του σώματος, και από πλούσια χρωματική κλίμακα. Οι συνθέσεις είναι ευρείες και πολυπρόσωπες και οι φυσιογνωμίες των προσώπων, ρωμαλέες, δονούνται από βαθύ ανθρώπινο αίσθημα. Η τέχνη των τοιχογραφιών της Ομορφοκκλησιάς συνδέεται κυρίως με την τέχνη των εργαστηρίων της Μακεδονίας, αλλά και κάποιων σημαντικών μνημείων της κεντρικής και της νότιας Ελλάδας, όπως η Ολυμπιώτισσα της Ελασσόνας και η Μητρόπολη και οι Άγιοι Θεόδωροι του Μυστρά.

Ανάμεσα στις παραστάσεις της Όμορφης Εκκλησιάς ξεχωρίζουν ο Παντοκράτορας στον τρούλλο (πίν. 45), φιλάνθρωπος και δίκαιος κριτής, που ο Κόντογλου θαύμαζε για το ήθος και την τέχνη του, οι εκφραστικές μορφές των Ιουδαίων στη Βαϊοφόρο (πίν. 46, 47), οι ωραίες και καλοδιατηρημένες συνθέσεις του Μυστικού Δείπνου (πίν. 48) και της Κοίμησης της Παναγίας, μορφές αγγέλων (πίν. 49), αγίων κ.ά.

"volume" style, which is distinctive of the first phase of Palaiologan painting (1261-1300), in which the figures are voluminous, modelled with freedom and with ample flowing drapery. The compositions are broad and many-figured, and the faces strong, with a deep and vibrant sense of the human. The art of the wall-paintings in the *Omorphe Ekklesia* is associated mainly with the art of the Macedonian workshops, as well as with some important monuments in Central and South Greece, such as the Olympiotissa at Elassona and the Metropolis and Sts Theodore at Mystras.

Outstanding among the representations in the *Omorphe Ekklesia* are the Pantocrator in the dome (pl. 45), philanthropic and just judge, whom Photis Kontoglou admired for his ethos and art, the expressive figures of the Jews in the Entry into Jerusalem (pls 46, 47), the lovely and well-preserved compositions of the Last Supper (pl. 48) and the Dormition of the Virgin, figures of angels (pl. 49), saints and so on.

Όλα τα παραπάνω εκκλησιαστικά μνημεία, στο κέντρο της Αθήνας και στην περιφέρειά της, μαρτυρούν την ευημερία της πόλης, κυρίως κατά τον 11ο και 12ο αι., την οικονομική ευμάρεια ντόπιων αρχόντων και βυζαντινών αξιωματούχων καθώς και την ακμή του μοναχικού βίου στην περιοχή. Σήμερα, διασκορπισμένα μέσα στον ιστό μιας πυκνοκατοικημένης και άναρχα δομημένης πολιτείας, περνούν σχεδόν απαρατήρητα από τα πλήθη των καθημερινών διαβατών, που κινούνται με τους ασθματικούς ρυθμούς της μεγαλούπολης. Γι' αυτό πιστεύουμε πως

All the above ecclesiastical monuments in central Athens and its environs bear witness to the prosperity of the city, particularly during the eleventh and twelfth centuries, of the affluence of local nobles and Byzantine dignitaries as well as of the heyday of monastic life in the region. Today, scattered through the tissue of a densely populated and anarchically built city, they stand virtually unnoticed by the host of daily passers by, who move to the frenetic tempo of a megalopolis. That is why we believe that only knowledge of their history and

μόνο η γνώση της ιστορίας τους και η ανάδειξη της σημασίας τους ως πολύτιμων τεκμηρίων της πολιτιστικής μας κληρονομιάς μπορούν να τα διασώσουν από την αδιαφορία και τη λήθη του σύγχρονου ανθρώπου, που ζει και δημιουργεί μέσα στο περιβάλλον ενός ψυχρού και απρόσωπου τεχνολογικού πολιτισμού.

enhancement of their importance as valuable evidence of the cultural heritage of Greece can reprieve them from the indifference and oblivion of modern man, who lives and creates within the milieu of a cold and impersonal technological culture.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ APPENDIX

ΜΟΝΗ ΠΕΤΡΑΚΗ

Τῷ ΑΧΟΓ' ἔτει ἐλθὼν ὁ ἐν ἱερομονάχοις κῦρ Παρθένιος Πετράκης ὁ καὶ ἰατρὸς ἐκ τῆς Πελοποννήσου ἐν τῷ Ναῷ τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν καὶ εὑρὼν αὐτὸν σεσαθρωμένον καὶ πανέρημον, μετ' οὐκ ὀλίγων ἀγώνων καὶ δαπάνης ἀνακαίνισε τὰ περὶ τὴν Μονὴν κτίρια καὶ ὑποστατικὰ καὶ ἀπεβίωσε τὸ ΑΧΠΣΤ'. Μετ' αὐτὸν ἐδιαδόχευσεν ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ ἐν ἱερομονάχοις κῦρ Ἰωακείμ· καλῶς καὶ θεαρέστως ζήσας εἰς αὔξησιν ἐπανῆκε τὸ μονύδριον τοῦτο, τὸ δὲ ΑΨΣΤ' ἐπανῆλθε πρὸς τὴν ἐκεῖσε μακαριώτητα. Ἀντ' αὐτοῦ διαδοχεῖ ὁ νῦν τρίτος ἀνεψιὸς ὁ καὶ ἐν ἱερομονάχοις πανοσιώτατος καὶ ἔμπειρος ἰατρὸς κῦρ Δαμασκηνός, ὅς τῷ τῶν αὔλων σθένει μείζονα καὶ βελτίονα τοῖς ἄλλοις ἐκατόρθωσεν καὶ ἐκ τῶν ἀγώνων καὶ δαπάναις αὐτοῦ καὶ τῶν σὺν αὐτῷ ἱερομονάχων τε καὶ μοναχῶν ἀνιστορήθη ὁ θεῖος καὶ πάνσεπτος ναὸς οὗτος παρὰ τὸ βῆμα ὡς ὁρᾶται σήμερον κατὰ τὸ ΑΨΙΘ' Φεβρουαρίῳ κδ'. Χεὶρ Γεωργίου Μάρκου Πελοποννησίου ἐκ πόλεως Ἄργους

(Το 1673 ο ιερομόναχος κυρ Παρθένιος Πετράκης, που ήταν και γιατρός από την Πελοπόννησο, ήρθε και βρήκε το Ναό των Παμμεγίστων Ταξιαρχών ερειπωμένο και εγκαταλελειμμένο και με πολλούς αγώνες και έξοδα ανακαίνισε τα κτίσματα γύρω από τη Μονή και τα υποστατικά και πέθανε το 1686. Τον διαδέχθηκε ο ανεψιός του ιερομόναχος κυρ Ιωακείμ· αυτός, αφού έζησε καλά και θεάρεστα, ξαναμεγάλωσε

PETRAKIS MONASTERY

In 1673 the hieromonk Kyr Parthenios Petrakis, who was also a physician from the Peloponnese, came and found the church of the All Great Taxiarchs in ruins and deserted, and with no mean struggles and expenditure he renovated the buildings around the monastery and the estates, and departed this life in 1686. He was succeeded by his nephew hieromonk Kyr Joachim; having lived well and in God's favour, he enlarged again the small monastery and in 1706 went to meet his Maker. He was succeeded by the present third nephew, the most blessed hieromonk and experienced physician Kyr Damaskenos, who with outstanding spirit achieved greater and better things than the others, and through the struggles and expenditures of himself and his fellow hieromonks and monks decorated, close to the bema, this holy and revered church, as we see it today, 24 February 1719. By the hand of the Peloponnesian Georgios Markos from the town of Argos.

αυτό το μικρό μοναστήρι και το 1706 απεδήμησε εις Κύριον. Τον διαδέχθηκε ο τωρινός τρίτος ανεψιός, ο πανοσιότατος ιερομόναχος και έμπειρος γιατρός κυρ Δαμασκηνός, ο οποίος με εξαιρετικό σθένος επέτυχε μεγαλύτερα και καλύτερα πράγματα από τους άλλους, και με αγώνες και δαπάνες του ίδιου και των συγκατοίκων του ιερομονάχων και μοναχών διακοσμήθηκε, κοντά στο Βήμα, ο ιερός και σεβαστός αυτός ναός, όπως τον βλέπουμε σήμερα. Η ιστόρηση έγινε στις 24 Φεβρουαρίου του 1719, διά χειρός του Πελοποννήσιου από το Άργος Γεωργίου Μάρκου).

ΑΓΙΟΙ ΘΕΟΔΩΡΟΙ

Τὸν πρὶν παλαιὸν ὄντα σου ναὸν μάρτυς / καὶ μικρὸν καὶ πήλινον καὶ σαθρὸν λίαν / ἀνήγειρε Νικόλαος ὁ σὸς οἰκέτης / ὁ Καλόμαλος σπαθαροκανδιδᾶτος ὃς εὗρε σε προστάτην παιδιόθεν μέγαν / βοηθὸν καὶ πρόμαχον πολλῶν κινδύνων / ὃν πρέσβευε τοῦ ἄνω τυχεῖν κλήρου / λαβόντα τὴν ἄφεσιν τῶν ἐσφαλμένων
+ Μηνὶ Σεπτεμβρίῳ ἰνδικτιῶνος γ΄. ἔτους ΣΤΦΝΗ (;)

[Τον παλαιό σου ναό, που ήταν μικρός, χωμάτινος και σαθρός, ξανάχτισε ο δούλος σου Νικόλαος ο Καλόμαλος, σπαθαροκανδιδάτος, ο οποίος από παιδί σε είχε προστάτη και μεγάλο βοηθό και υπερασπιστή σε πολλούς κινδύνους· γι' αυτόν μεσολάβησε να τύχει της άνωθεν σωτηρίας, αφού λάβει άφεση των αμαρτιών του.

Σεπτέμβριος, τρίτη ινδικτιών, έτος 6558 από Κτίσεως Κόσμου (1049 μ.Χ.)].

STS THEODORE

Your old church, which was small, earthen and crumbly, was rebuilt by your servant Nikolaos Kalomalos, spatharokandidatos, who from a boy had you as protector and great aid and defender in many dangers; for him intercede to achieve salvation from on high, after receiving forgiveness of his sins.
September, third indiction, year 6558 from Creation of the World (AD 1049).

ΜΟΝΗ ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗΣ

Ἱστόρηται ὁ πρόναος οὗτος, ἤτοι νάρθηξ, διὰ δαπάνης τῶν προσδραμόντων τῇ Μονῇ φόβῳ λοιμοῦ / τῇ κραταιᾷ χειρὶ τῆς πανυμνήτου Τριάδος, καὶ σκέπῃ τῆς Μακαρίας Παρθένου, οἵτινες εἰσίν, ὁ εὐγενὴς καὶ λογιώτατος / Μπενιζέλος, υἱὸς Ἰωάννου, ἅμα ταῖς εὐγενέσιν ἀδελφαῖς καὶ τῇ τεκούσῃ, καὶ τῇ λοιπῇ αὐτοῦ συνοδείᾳ, ἐπὶ ἡγουμένου / Ἱεροθέου τοῦ σοφωτάτου ἱερομονάχου, διὰ χειρὸς δὲ Ἰωάννου Ὑπάτου τοῦ ἐκ Πελοποννήσου. Ἔτει ΑΧΠΒ΄ μηνὶ Αὐγούστῳ κ΄

(Ιστορήθηκε αυτός ο πρόναος, δηλαδή ο νάρθηκας, με έξοδα αυτών οι οποίοι από το φόβο λοιμού προσέφυγαν στη Μονή με τη βοήθεια της παντοδύναμης και Πανυμνήτου Τριάδος και με την προστασία της Μακαρίας Παρθένου, δηλαδή του λογιότατου Μπενιζέλου, γιου του Ιωάννη, με τις ευγενείς στην καταγωγή αδελφές του και τη μητέρα του και την υπόλοιπη συνοδεία του, επί ηγουμένου Ιεροθέου, του σοφότατου ιερομονάχου, διά χειρός δε του Πελοποννήσιου Ιωάννη Υπάτου. 20 Αυγούστου του 1682).

KAISARIANI MONASTERY

This pronaos, that is narthex, was decorated at the expenses of those who, for fear of a plague, sought refuge in the monastery, with the assistance of the omnipotent and All-hymned Trinity, and with the protection of the Blessed Virgin, that is the noble and most-learned Benizelos, son of Ioannis, with his sisters of noble birth and his mother and the rest of his entourage, when hegumen was Hierotheos, the wisest hieromonk, by the hand of Ioannis Hypatos from the Peloponnese. 20 August 1682.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ / BIBLIOGRAPHY

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΑΑ	*Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών*
ΑΕ	*Αρχαιολογική Εφημερίς*
ΔΧΑΕ	*Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*
ΕΗ	*Η Καθημερινή. Επτά Ημέρες*
ΕΜΜΕ	*Ευρετήριον των Μεσαιωνικών Μνημείων της Ελλάδος*
ΙΕΕ	*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*

Βασιλάκη-Καρακατσάνη, Α. (Vassilaki-Karakatsani A.), *Οι τοιχογραφίες της Όμορφης Εκκλησιάς στην Αθήνα*, Εκδ. Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα (Athens) 1971.

Γκιολές, Ν. (Ghioles N.), "Μνημεία που σώθηκαν και μνημεία που χάθηκαν", *Οδός Ερμού*, ΕΗ 22/9/2002, σ. 10-12 (βλ. Καπνικαρέα και Αγίους Ασωμάτους Θησείου).

Γρηγορόβιος, Φ. (Gregorovios F.), *Ιστορία της πόλεως των Αθηνών κατά τους μέσους αιώνας*, μετάφραση από τα γερμανικά με διορθώσεις και προσθήκες Σπ. Λάμπρου, τόμοι 2, Αθήναι (Athens) 1904.

Cutler, A., "The Christian Wall-Paintings in the Parthenon: Interpreting a Lost Monument", ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΙΖ' (1993-1994), σ. 171-180.

Frantz, A., "The Church of the Holy Apostles", *The Athenian Agora*, XX, Princeton 1971.

Καλαντζοπούλου, Τ. (Kalatzopoulou T.), *Μεσαιωνικοί ναοί της Αθήνας από σωζόμενα σχέδια του Paul Durand*, Εκδ. Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο, Αθήνα (Athens) 2002.

Καμπούρογλου, Δ. (Kambouroglou D.), *Μνημεία της ιστορίας των Αθηναίων*, τόμοι 3, Αθήναι (Athens) 1889-1892.

—, *Ιστορία των Αθηναίων. Τουρκοκρατία* (περίοδος πρώτη 1458-1687), τόμοι 3, Αθήναι (Athens) 1889-1896.

—, *Η άλωσις των Αθηνών υπό των Σαρακηνών*, Αθήναι (Athens) 1935.

Κουνουπιώτου-Μανωλέσσου, Ε. (Kounoupiotou-Manolessou H.), "Αθήναι. Άγιος Ιωάννης Θεολόγος", ΑΑΑ 8, τεύχ. 2, 1975, σ. 140-151.

Λάμπρος, Σπ. (Lambros Sp.), *Αι Αθήναι περί τα τέλη του δωδεκάτου αιώνος*, Αθήναι (Athens) 1878.

— (επιμ.), *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα Σωζόμενα*, τόμοι 2, Αθήναι (Athens) 1879-1880.

Μίλλερ, Ου. (Miller W.), *Ιστορία της Φραγκοκρατίας εν Ελλάδι*, μετάφραση με προσθήκες και βελτιώσεις Σπ. Λάμπρου, τόμοι 2, Αθήναι (Athens) 1909-1910.

Millet, G., *Le monastère de Daphni*, Παρίσι (Paris) 1899.

Μοσχονάς, Ν. (Moschonas N.), "Η τοπογραφία της Αθήνας κατά τη βυζαντινή και μεταβυζαντινή περίοδο", *Αρχαιολογία της πόλης των Αθηνών*, Αθήνα (Athens) 1996, σ. 137-156.

Μπίρης, Μ. (Biris M.), "Μεταγενέστερες προσθήκες στο καθολικό της Μονής Πετράκη στην Αθήνα", *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, τ. 2, Αθήνα (Athens) 1982, σ. 191-202.

Μπούρας, Χ. (Bouras Ch.), "Πολεοδομικά των μεσοβυζαντινών και υστεροβυζαντινών πόλεων", ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Κ' (1998-1999), σ. 89-98.

—, *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Αρχιτεκτονική στην Ελλάδα*, Μέλισσα, Αθήνα (Athens) 2001.

Bouras, Ch., "The Soteira Lekodemou at Athens. Architecture", ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. ΚΕ' (2004), σ. 11-24.

Νικονάνος, Ν. (Nikonanos N.), "Κεραμοπλαστικές κουφικές διακοσμήσεις στα μνημεία περιοχής Αθηνών", *Αφιέρωμα στη μνήμη Στ. Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη (Thessaloniki) 1983, σ. 330-351.

Ξυγγόπουλος, Α. (Xyngopoulos A.), "Παρθενώνος βυζαντιναί τοιχογραφίαι", ΑΕ 1920, σ. 36-53.
–, "Βυζαντινά και τουρκικά μνημεία των Αθηνών", ΕΜΜΕ 1, τεύχ. Β', Αθήναι (Athens) 1929, σ. 59-94.

Ορλάνδος, Α. – Βρανούσης, Λ. (Orlandos A. – Vranoussis L.), *Τα χαράγματα του Παρθενώνος*, Αθήναι (Athens) 1973.

Ρηγόπουλος, Ι (Rigopoulos J.), "Η Μονή Καισαριανής", *Καισαριανή*, ΕΗ 11/5/2003, σ. 28-29.

Setton, K., "Athens in the Later 12th Century", *Speculum* XIX, 1944, σ. 179-208.
–, *Catalan Domination of Athens, 1311-1388*, Καίμπριτς, Μασσαχουσέττη 1948, έκδοση αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, Variorum Reprints, Λονδίνο 1975.
–, *Athens in the Middle Ages*, Variorum Reprints, Λονδίνο (London) 1975.
Στίκας, Ε. (Stikas E.), "Ο ναός των Αγίων Ασωμάτων Θησείου", ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Α' (1959), σ. 115-126.
Στουφή-Πουλημένου, Ι. (Stoufi-Poulimenou J.), *Ιερά Μονή Πετράκη. Ιστορία, Αρχιτεκτονική, Γλυπτός διάκοσμος, Ζωγραφική*, Εκδ. Διήγηση, [Αθήνα 2002].
Σωτηρίου, Μ. (Sotiriou M.), "Το Καθολικόν της Μονής Πετράκη Αθηνών", ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Β' (1960-1961), σ. 101-129.

Τραυλός, Ι. (Travlos J.), *Πολεοδομική εξέλιξις των Αθηνών από των προϊστορικών χρόνων μέχρι των αρχών του 19ου αιώνος*, Αθήναι (Athens) 1960, Β' Έκδοση 1993.
Travlos, J., "Athen", *Reallexicon zur Byzantinische Kunst*, Στουτγάρδη (Stuttgart) 1966, τ. Ι, σ. 349-389.

Χαρκιολάκης, Ν.Σ. (Charkiolakis, N.S.), "Οι εκκλησίες της Πλάκας. Οι σημαντικότεροι σωζόμενοι βυζαντινοί και μεταβυζαντινοί ναοί της περιοχής", ΕΗ, τ. Κ', σ. 61-68.
–, "Τα μοναστήρια του Υμηττού", *Υμηττός*, ΕΗ 28/9/1997, σ. 15-24.
Χατζηδάκη, Ν. (Chatzidakis N.), *Βυζαντινά Ψηφιδωτά*, Ελληνική Τέχνη, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα (Athens) 1994.
–, *Το μοναστήρι της Καισαριανής*, Εκδ. Απόλλων, Αθήναι (Athens) 1997.
–, "Οι τοιχογραφίες της Μονής Καισαριανής", *Υμηττός*, ΕΗ 28/9/1997, σ. 25-26.
Χατζηδάκης, Μ. (Chatzidakis M.), *Βυζαντινή Αθήνα*, Αθήναι (Athens) χ.χ.
–, *Βυζαντινά μνημεία Αττικής και Βοιωτίας*, Αθήνα (Athens) 1956.
–, "Μεσοβυζαντινή Τέχνη, 1071-1204", ΙΕΕ, Θ', Αθήνα (Athens) 1979, σ. 394-423.

Συλλογικά έργα (Articles on)

Αθήνα, από το τέλος του αρχαίου κόσμου ώς την ίδρυση του ελληνικού κράτους, Αθήνα (Athens), Πολιτιστική Πρωτεύουσα της Ευρώπης 1985.
Βυζαντινή Αθήνα, ΕΗ 24/12/1995 και τόμος Κ', σ. 98-148.
Αθήναι. Από την κλασική εποχή έως σήμερα (5ος αι. π.Χ. - 2000 μ.Χ.), Εκδ. Κότινος, Αθήνα (Athens) 2000 (Βλ. τα άρθρα Μ. Καζανάκη-Λάππα, Χ. Μπούρα και Ν. Χατζηδάκη, σ. 194-279).
Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου, Υπουργείο Πολιτισμού / Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα (Athens) 2004.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ ΕΝΤΟΣ ΚΕΙΜΕΝΟΥ

LIST OF FIGURES IN THE TEXT

16. Μαρμάρινο θωράκιο με δύο λέοντες εκατέρωθεν του δένδρου της ζωής και ρόδακες. 11ος-12ος αι., Βυζαντινό Μουσείο.
17. Μαρμάρινο επιστύλιο τέμπλου με αντωπά πτηνά, 12ος αι., Βυζαντινό Μουσείο.
18. Μαρμάρινο υπέρθυρο από τη Μονή Πετράκη με φυλλοφόρο σταυρό, ρόδακες, πλοχμούς και σφίγγες που κρατούν το δένδρο της ζωής, τέλος 10ου - αρχές 11ου αι., Βυζαντινό Μουσείο.
19. Άγιος Ιωάννης Μαγκούτης, δυτική όψη, 9ος αι. Σχέδιο του Paul Durand, 1843.
20. Προφήτης Ηλίας, βορειοδυτική όψη, 10ος αι. Σχέδιο του Paul Durand, 1843.
21. Άγιοι Απόστολοι του Σολάκη. Κάτοψη, αρχές 11ου αι.
22. Άγιοι Ανάργυροι του Ψυρρή, πριν από την αλλοίωση της εξωτερικής τους μορφής. Ferdinand Stademann, *Panorama von Athen*, Μόναχο 1841 (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη).
23. L.A. Winstrup, Η εκκλησία της Σωτείρας Λυκοδήμου. Σχέδιο με μολύβι (Κοπεγχάγη, Ακαδημία Καλών Τεχνών).
24. Άγιοι Ασώματοι στα σκαλιά. Λιθογραφία του Théodore du Moncel, 1843 (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 18740).
25. Παναγία Γοργοεπήκοος ή Άγιος Ελευθέριος ή Μικρή Μητρόπολη. Άποψη από τα νοτιοδυτικά, τέλος 12ου αι.
26. Παναγία Γοργοεπήκοος, τμήμα του γλυπτού διακόσμου της πρόσοψης. Σχέδιο του Paul Durand, 1843.
27. Μονή Καισαριανής. Χαλκογραφία του Ρώσου περιηγητή και μοναχού Μπάρσκι, 1745.
28. Καθολικό της Μονής Καισαριανής. Δυτική όψη, β' μισό 11ου αι.
29. L.A. Winstrup, Το εσωτερικό του καθολικού της Μονής Καισαριανής. Σχέδιο με μολύβι, 1850 (Κοπεγχάγη, Ακαδημία Καλών Τεχνών).
30. Καθολικό Μονής Δαφνίου. Ανατολική όψη, τέλος 11ου αι.
31. Καθολικό Μονής Δαφνίου. Γενική άποψη του ψηφιδωτού διάκοσμου του τρούλλου, τέλος 11ου αι.

16. Marble closure slab with two lions flanking the tree of life and rosettes, 11th-12th century. Athens, Byzantine Museum.
17. Marble architrave of an iconostasis, with confronted birds, 12th century. Athens, Byzantine Museum.
18. Marble lintel with foliate cross, rosettes, guilloches and sphinxes holding the tree of life, from the Petrakis monastery, late 10th-early 11th century. Athens, Byzantine Museum.
19. St John Mangoutis, west face, 9th century. Drawing by Paul Durand, 1843.
20. Prophet Elijah, northwest side, 10th century. Drawing by Paul Durand, 1843.
21. Holy Apostles of Solakis, ground plan, early 11th century.
22. *Hagioi Anargyroi* at Psyrrhi, before its exterior was spoilt. Ferdinand Stademann, *Panorama von Athen*, Munich 1841 (Athens, Benaki Museum).
23. L.A. Winstrup, The church of the Saviour of Lykodemos. Pencil drawing (Copenhagen, Academy of Fine Arts).
24. *Hagioi Asomati* 'at the steps'. Lithograph by Theodore du Moncel, 1843 (Athens, Benaki Museum, inv. no. 18740).
25. *Panaghia Gorgoepekoos* or St Eleutherios or Small Metropolis, view from the southwest, late 12th century.
26. *Panaghia Gorgoepekoos*, part of the sculpted decoration of the façade. Drawing by Paul Durand, 1843.
27. The Kaisariani monastery, engraving by the Russian traveller and monk Barskij, 1745.
28. Katholikon of the Kaisariani monastery, west side, second half of 11th century.
29. L.A. Winstrup, The interior of the katholikon of the Kaisariani monastery, Pencil drawing, 1850 (Copenhagen, Academy of Fine Arts).
30. Katholikon of the Daphni monastery, east face, late 11th century.
31. Katholikon of the Daphni monastery, general view of the mosaic decoration of the dome, late 11th century.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

1. Η Αθήνα και η Ακρόπολη από τα βορειοδυτικά. Πεννάκι και ακουαρέλα του Ludwig Lange, 1836 (τμήμα) (Μόναχο, Κρατική Συλλογή Σχεδίων, αρ. ευρ. 21845).
2. Τα ερείπια του ναού της Αρτέμιδος Αγροτέρας στις όχθες του Ιλισσού, ως εκκλησία της Παναγίας στην Πέτρα. Χαλκογραφία επιχρωματισμένη των James Stuart και Nicholas Revett, *The Antiquities of Athens*, I, London 1762 (Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών, αρ. ευρ. 713).
3. Τα ερείπια του Τετρακόγχου (Μεγάλη Παναγία) στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού, α' μισό 5ου αι.
4. Βασιλική Ιλισσού, τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου (Πελαργός ραμφίζει φίδι). 5ος αι., Βυζαντινό Μουσείο.
5. Βασιλική Ιλισσού, τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου με γεωμετρική διακόσμηση, 5ος αι., Βυζαντινό Μουσείο.
6. Καθολικό της Μονής Πετράκη. Βορειοανατολική όψη, τέλος 10ου αι.
7. Μονή Πετράκη, ιερό. Ακάθιστος Ύμνος, Οίκος Ε (Ασπασμός της Παναγίας με την Ελισάβετ), τοιχογραφία Γεωργίου Μάρκου, 1719.
8. Μονή Πετράκη, ιερό. Ακάθιστος Ύμνος, Οίκος Ζ (Οι αμφιβολίες του Ιωσήφ για την άμωμο σύλληψη της Παναγίας), τοιχογραφία Γεωργίου Μάρκου, 1719.
9. Άγιοι Θεόδωροι. Η νότια πλευρά, 1049 (;).
10. Προφήτης Ηλίας και Ταξιάρχες της Ρωμαϊκής Αγοράς. Λιθογραφία επιχρωματισμένη του Théodore du Moncel, 1843 (Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών).
11. Η Παναγία των Καταλανών, αποτοιχισμένη τοιχογραφία από τον Προφήτη Ηλία στο Σταροπάζαρο, 15ος αι., Βυζαντινό Μουσείο.
12. Άγιοι Απόστολοι του Σολάκη. Άποψη από τα νοτιοανατολικά, αρχές 11ου αι.
13. Άγιοι Απόστολοι του Σολάκη. Πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία του ναού και διακόσμηση με οδοντωτή ταινία και κουφικά γράμματα (λεπτομέρειες).
14. Καπνικαρέα. Η πρόσοψη, μέσα 11ου αι.
15. Καπνικαρέα. Λιθογραφία επιχρωματισμένη του Théodore du Moncel, 1843 (Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών, αρ. ευρ. 742).

LIST OF PLATES

1. Athens and the Acropolis from the northwest. Part of pen-and-ink and watercolour by Ludwig Lange, 1836 (Munich, State Collection of Drawings, inv. no. 21845).
2. The ruins of the temple of Artemis Agrotera on the banks of the Ilissos, as a church of the Virgin at the Stone. Tinted engraving by James Stuart and Nicholas Revett, *The Antiquities of Athens*, I, London 1762 (Athens, Museum of the City of Athens, inv. no. 713).
3. The ruins of the Tetraconch (*Megale Panaghia*) in the Library of Hadrian, first half of 5th century.
4. The Ilissos Basilica, part of the mosaic pavement (Stork pecking at a snake), 5th century. Athens, Byzantine Museum.
5. The Ilissos Basilica, part of the mosaic pavement with geometric patterns, 5th century. Athens, Byzantine Museum.
6. Katholikon of the Petrakis monastery, northeast side, late 10th century.
7. Petrakis monastery, sanctuary. Akathistos Hymn, stanza V (Embrace of the Virgin and Elizabeth), wall-painting by Georgios Markos, 1719.
8. Petrakis monastery, sanctuary. Akathistos Hymn, stanza VI (Joseph troubled by the Virgin's immaculate conception), wall-painting by Georgios Markos, 1719.
9. Sts Theodore, the south side, 1049 (?).
10. Prophet Elijah and Taxiarchs in the Roman forum. Tinted lithograph by Theodore du Moncel, 1843 (Athens, Museum of the City of Athens).
11. Madonna of the Catalans, detached wall-painting from the church of Prophet Elijah in the Grain-Market, 15th century. Athens, Byzantine Museum.
12. Holy Apostles of Solakis, view from the southeast, early 11th century.
13. Holy Apostles of Solakis, cloisonné masonry of the church and ornamental brickwork of dentil band and Kufic lettering (details).
14. Kapnikarea, façade, mid-11th century.
15. Kapnikarea. Tinted lithograph by Theodore du Moncel, 1843 (Athens, Museum of the City of Athens, inv. no. 742).

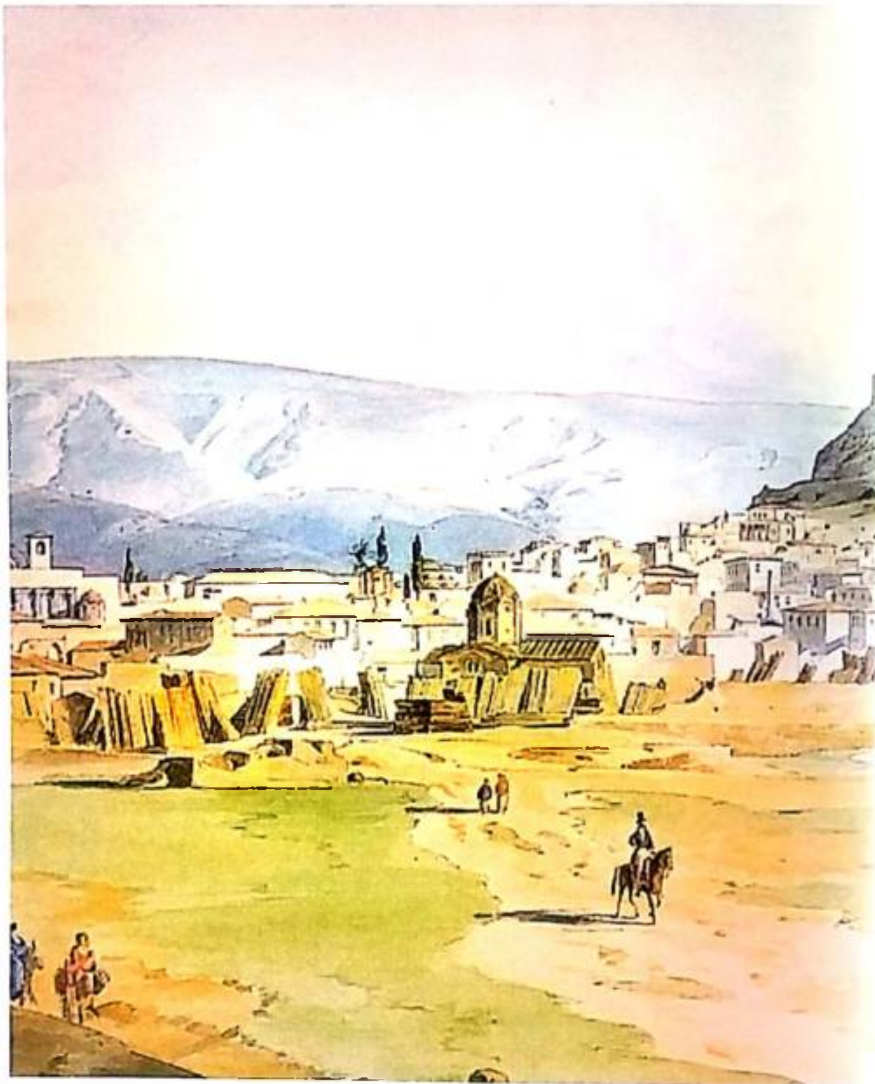
16. Άγιοι Ασώματοι Θησείου. Νοτιοανατολική όψη, β΄ μισό 11ου αι.
17. Άγιοι Ασώματοι Θησείου, νοτιοανατολική όψη. Υδατογραφία αγνώστου, π. 1835 (Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών, αρ. ευρ. 953).
18. Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος. Λιθογραφία επιχρωματισμένη των S. Rey – A.M. Chenavard, *Voyage en Grèce*, Λυόν 1858 (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 26439).
19. Άγιος Νικόλαος ο Ραγκαβάς. Βόρεια πλευρά, α΄ μισό 11ου αι.
20. Άγιοι Ασώματοι στα σκαλιά, εξωτερικά του δυτικού τοίχου της Βιβλιοθήκης του Αδριανού. Χαλκογραφία επιχρωματισμένη του Andrea Gasparini, 1844 (Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών).
21. Ναός των Ταξιαρχών της Αγοράς. Επιχρωματισμένη ακουατίντα του William Cole, 1833, *Select Views of the Remains of Ancient Monuments in Greece*, London 1835 (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη).
22. Σωτείρα του Λυκοδήμου (Ρωσική Εκκλησία). Βορειοδυτική πλευρά, 1015-1031.
23. Σπηλιά Πεντέλης, Παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου. Αποτοιχισμένος τοιχογραφικός διάκοσμος του τρούλλου (1233/4), Βυζαντινό Μουσείο.
24. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Ανάληψη, λεπτομέρεια με αποστόλους, τοιχογραφία, α΄ μισό 13ου αι.
25. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Έφιππος άγιος, τοιχογραφία, α΄ μισό 13ου αι.
26. Αγία Μαρίνα στο Θησείο. Άγγελος, τοιχογραφία, α΄ μισό 13ου αι.
27. Αγία Μαρίνα στο Θησείο. Λεπτομέρεια πίν. 26.
28. Παναγία Γοργοεπήκοος ή Άγιος Ελευθέριος ή Μικρή Μητρόπολη, τέλος 12ου αι. Η πρόσοψη μετά τις εργασίες συντήρησης.
29. Παναγία Γοργοεπήκοος. Τμήμα του γλυπτού διάκοσμου της πρόσοψης, μετά τις εργασίες συντήρησης.
30. Παναγία Γοργοεπήκοος. Λιθογραφία επιχρωματισμένη του Théodore du Moncel, 1843 (Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών).
31. Παναγία Γοργοεπήκοος, λεπτομέρεια πίν. 30.
32. Καθολικό της Μονής Καισαριανής. Άποψη από τα νοτιοδυτικά, β΄ μισό 11ου αι.

16. *Hagioi Asomatoi*, Theseion, southeast side, second half of 11th century.
17. *Hagioi Asomatoi*, Theseion, southeast side. Watercolour by an unknown artist, *circa* 1835 (Athens, Museum of the City of Athens, inv. no. 953).
18. Church of the Transfiguration of the Saviour. Tinted lithograph by S. Rey – A.M. Chenavard *Voyage en Grèce*, Lyon 1858 (Athens, Benaki Museum, inv. no. 26439).
19. St Nicholas Rangavas, north side, first half of 11th century.
20. *Agioi Asomatoi* "at the steps", outside the west wall of the Library of Hadrian. Tinted engraving by Andrea Gasparini, 1844 (Athens, Museum of the City of Athens).
21. Church of the Taxiarchs in the Agora. Tinted aquatint by William Cole, 1833, *Select Views of the Remains of Ancient Monuments in Greece*, London 1835 (Athens, Benaki Museum).
22. Saviour of Lykodemos (Russian church), northwest side, 1015-1031.
23. Penteli Cave, chapel of St Nicholas, detached wall-painting from the dome (1233/4). Athens, Byzantine Museum.
24. St John the Theologian, wall-painting of the Ascension, detail of the Apostles, first half of 13th century.
25. St John the Theologian, wall-painting with an equestrian saint, first half of 13th century.
26. St Marina at Theseion, wall-painting of an angel, first half of 13th century.
27. St Marina at Theseion, detail of plate 26.
28. *Panaghia Gorgoepekoos* or St Eleutherios or Small Metropolis, late 12th century, the façade after the conservation works.
29. *Panaghia Gorgoepekoos*, part of the sculpted decoration of the façade, after the conservation works.
30. *Panaghia Gorgoepekoos*. Tinted lithograph by Theodore du Moncel, 1843 (Athens, Museum of the City of Athens).
31. *Panaghia Gorgoepekoos*, detail of plate 30.
32. Katholikon of the Kaisariani monastery, view from the southwest, second half of 11th century.
33. Kaisarian monastery, nave, wall-paintings decorating the dome, early 18th century.

33. Μονή Καισαριανής, κυρίως ναός. Τοιχογραφικός διάκοσμος του τρούλλου, αρχές 18ου αι.
34. Μονή Καισαριανής, κυρίως ναός. Τοιχογραφικός διάκοσμος της αψίδας, αρχές 18ου αι.
35. Μονή Καισαριανής, νάρθηκας. Η παραβολή του Ασώτου, τοιχογραφία του Ιωάννη Ύπατου, 1682.
36. Καθολικό της Μονής Δαφνίου. Άποψη από τα βορειοανατολικά, τέλος 11ου αι.
37. Μονή Δαφνίου, Γενική άποψη. Λιθογραφία επιχρωματισμένη του Théodore du Moncel, 1843 (Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 23714).
38. Μονή Δαφνίου. Ο Παντοκράτορας στον τρούλλο, ψηφιδωτό, τέλος 11ου αι.
39. Μονή Δαφνίου. Η Προσκύνηση των Μάγων, ψηφιδωτό, τέλος 11ου αι.
40. Μονή Δαφνίου. Η Σταύρωση, ψηφιδωτό, τέλος 11ου αι.
41. Μονή Δαφνίου. Η Ανάσταση (Εις Άδου Κάθοδος), ψηφιδωτό, τέλος 11ου αι.
42. Μονή Δαφνίου. Η Γέννηση του Χριστού, ψηφιδωτό, τέλος 11ου αι.
43. Μονή Δαφνίου. Ο Ιωσήφ, λεπτομέρεια πίν. 42.
44. Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι. Άποψη από τα νοτιοανατολικά, τέλος 12ου αι.
45. Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι. Ο Χριστός Παντοκράτωρ στον τρούλλο, τοιχογραφία, τέλος 13ου αι.
46. Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι. Οι Ιουδαίοι στην πύλη της Ιερουσαλήμ, λεπτομέρεια της Βαϊοφόρου, τοιχογραφία, τέλος 13ου αι.
47. Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι. Οι Ιουδαίοι, λεπτομέρεια πίν. 46.
48. Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι. Ο Μυστικός Δείπνος, τοιχογραφία, τέλος 13ου αι.
49. Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι. Αρχάγγελος, τοιχογραφία, τέλος 13ου αι.

34. Kaisariani monastery, nave, wall-paintings decorating the apse, early 18th century.
35. Kaisariani monastery, narthex, wall-painting of the Parable of the Prodigal Son, by Ioannis Hypatos, 1682.
36. Katholikon of the Daphni monastery, view from the northeast, late 11th century.
37. Daphni monastery, general view. Tinted lithograph by Theodore du Moncel, 1843 (Athens, Benaki Museum, inv. no. 23714).
38. Daphni monastery, the Pantocrator in the dome, mosaic, late 11th century.
39. Daphni monastery, the Adoration of the Magi, mosaic, late 11th century.
40. Daphni monastery, the Crucifixion, mosaic, late 11th century.
41. Daphni monastery, the Resurrection, mosaic, late 11th century.
42. Daphni monastery, the Nativity of Christ, mosaic, late 11th century.
43. Daphni monastery, Joseph, detail of plate 42.
44. *Omorphe Ekklesia* at Galatsi, view from the southeast, late 12th century.
45. *Omorphe Ekklesia* at Galatsi, Christ Pantocrator in the dome, wall-painting, late 13th century.
46. *Omorphe Ekklesia* at Galatsi, the Jews at the Gate of Jerusalem, detail from the Entry into Jerusalem, wall-painting, late 13th century.
47. *Omorphe Ekklesia* at Galatsi, the Jews, detail of plate 44.
48. *Omorphe Ekklesia* at Galatsi, the Last Supper, wall-painting, late 13th century.
49. *Omorphe Ekklesia* at Galatsi, Archangel, wall-painting, late 13th century.

ΠΙΝΑΚΕϹ PLATES

Η Αθήνα και η Ακρόπολη από
τα βορειοδυτικά.
Πεννάκι και ακουαρέλα
του Ludwig Lange, 1836 (τμήμα)
(Μόναχο, Κρατική Συλλογή Σχεδίων,
αρ. ευρ. 21845).

Athens and the Acropolis from
the northwest.
Part of pen-and-ink and watercolour
by Ludwig Lange, 1836
(Munich, State Collection of
Drawings, inv. no. 21845).

2

Τα ερείπια του ναού της Αρτέμιδος Αγροτέρας στις όχθες του Ιλισσού, ως εκκλησία της Παναγίας στην Πέτρα. Χαλκογραφία επιχρωματισμένη των James Stuart και Nicholas Revett, *The Antiquities of Athens*, I, London 1762 (Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών, αρ. ευρ. 713).

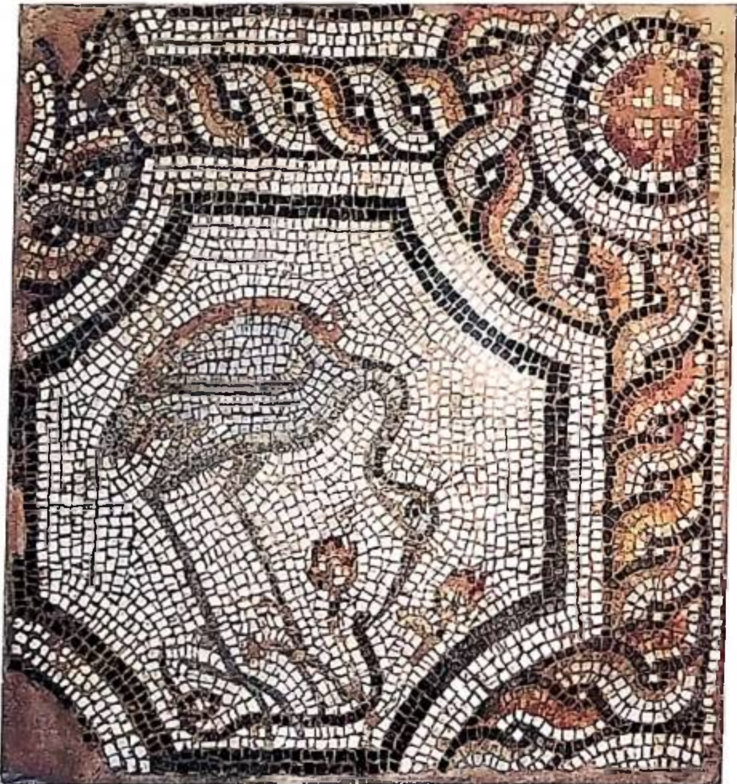
The ruins of the temple of Artemis Agrotera on the banks of the Ilissos, as a church of the Virgin at the Stone. Tinted engraving by James Stuart and Nicholas Revett, *The Antiquities of Athens*, I, London 1762 (Athens, Museum of the City of Athens, inv. no. 713).

Τα ερείπια του Τετρακόγχου (Μεγάλη Παναγία) στη Βιβλιοθήκη του Αδριανού, α΄ μισό 5ου αι.

The ruins of the Tetraconch (*Megale Panaghia*) in the Library of Hadrian, first half of 5th century.

3

4

Βασιλική Ιλισσού, τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου
(Πελαργός ραμφίζει φίδι), 5ος αι., Βυζαντινό Μουσείο
(*Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004).

The Ilissos Basilica, part of the mosaic pavement
(Stork pecking at a snake), 5th century. Athens, Byzantine Museum
(*The World of the Byzantine Museum*, Athens 2004).

5

Βασιλική Ιλισσού, τμήμα του ψηφιδωτού δαπέδου
με γεωμετρική διακόσμηση, 5ος αι., Βυζαντινό Μουσείο
(*Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004).

The Ilissos Basilica, part of the mosaic pavement with geometric
patterns. 5th century. Athens, Byzantine Museum
(*The World of the Byzantine Museum*, Athens 2004).

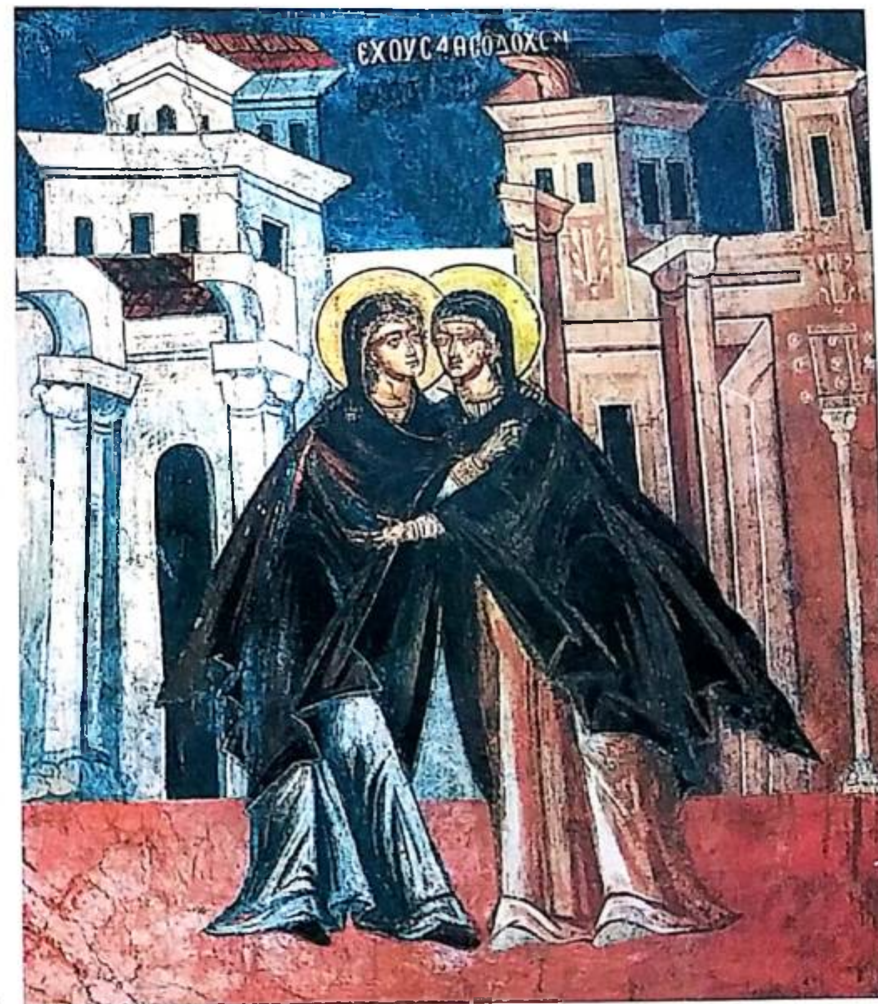
6

Καθολικό της Μονής Πετράκη. Βορειοανατολική όψη, τέλος 10ου αι.

Katholikon of the Petrakis monastery, northeast side, late 10th century.

Μονή Πετράκη, ιερό. Ακάθιστος Ύμνος, Οίκος Ε (Ασπασμός της Παναγίας με την Ελισάβετ), τοιχογραφία Γεωργίου Μάρκου, 1719.

Petrakis monastery, sanctuary. Akathistos Hymn, stanza V (Embrace of the Virgin and Elizabeth), wall-painting by Georgios Markos, 1719.

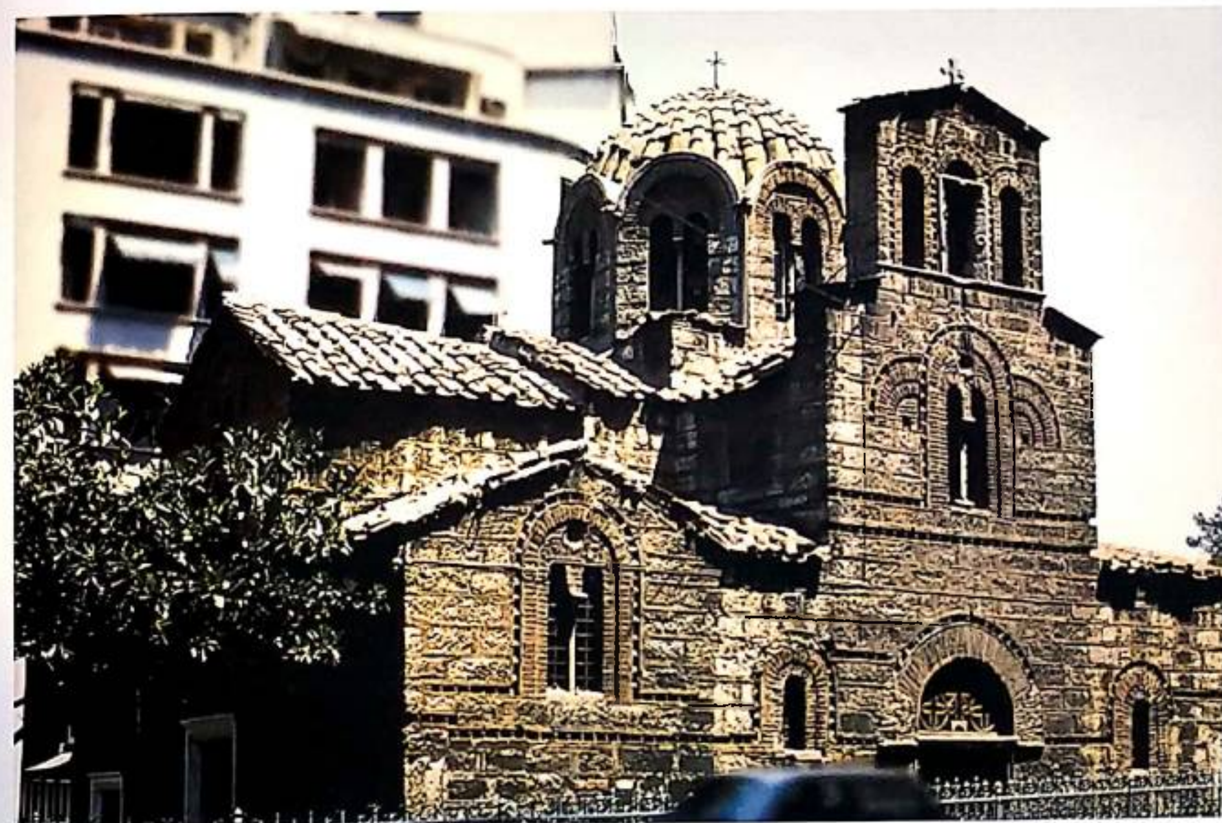
7

8

Μονή Πετράκη, ιερό. Ακάθιστος Ύμνος, Οίκος Ζ
(Οι αμφιβολίες του Ιωσήφ για την άμωμο σύλληψη της Παναγίας), τοιχογραφία Γεωργίου Μάρκου, 1719.

Petrakis monastery, sanctuary. Akathistos Hymn, stanza VI
(Joseph troubled by the Virgin's immaculate conception), wall-painting by Georgios Markos, 1719.

9

Άγιοι Θεόδωροι. Η νότια πλευρά, 1049 (;)
(Μουσείο Μπενάκη, Φωτ. αρχείο Λασκαρίνας Μπούρα).

Sts Theodore, the south side, 1049 (?)
(Athens, Benaki Museum, Laskarina Boura Photographic Archive).

10

Προφήτης Ηλίας και Ταξιάρχες της Ρωμαϊκής Αγοράς.
Λιθογραφία επιχρωματισμένη του Théodore du Moncel, 1843
(Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών).

Prophet Elijah and Taxiarchs in the Roman forum.
Tinted lithograph by Theodore du Moncel, 1843
(Athens, Museum of the City of Athens).

11

Η Παναγία των Καταλανών, αποτοιχισμένη τοιχογραφία
από τον Προφήτη Ηλία στο Σταροπάζαρο, 15ος αι.,
Βυζαντινό Μουσείο
(*Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004).

Madonna of the Catalans, detached wall-painting from the
church of Prophet Elijah in the Grain-Market, 15th century.
Athens, Byzantine Museum
(*The World of the Byzantine Museum*, Athens 2004).

12

Άγιοι Απόστολοι του Σολάκη.
Άποψη από τα νοτιοανατολικά, αρχές 11ου αι.

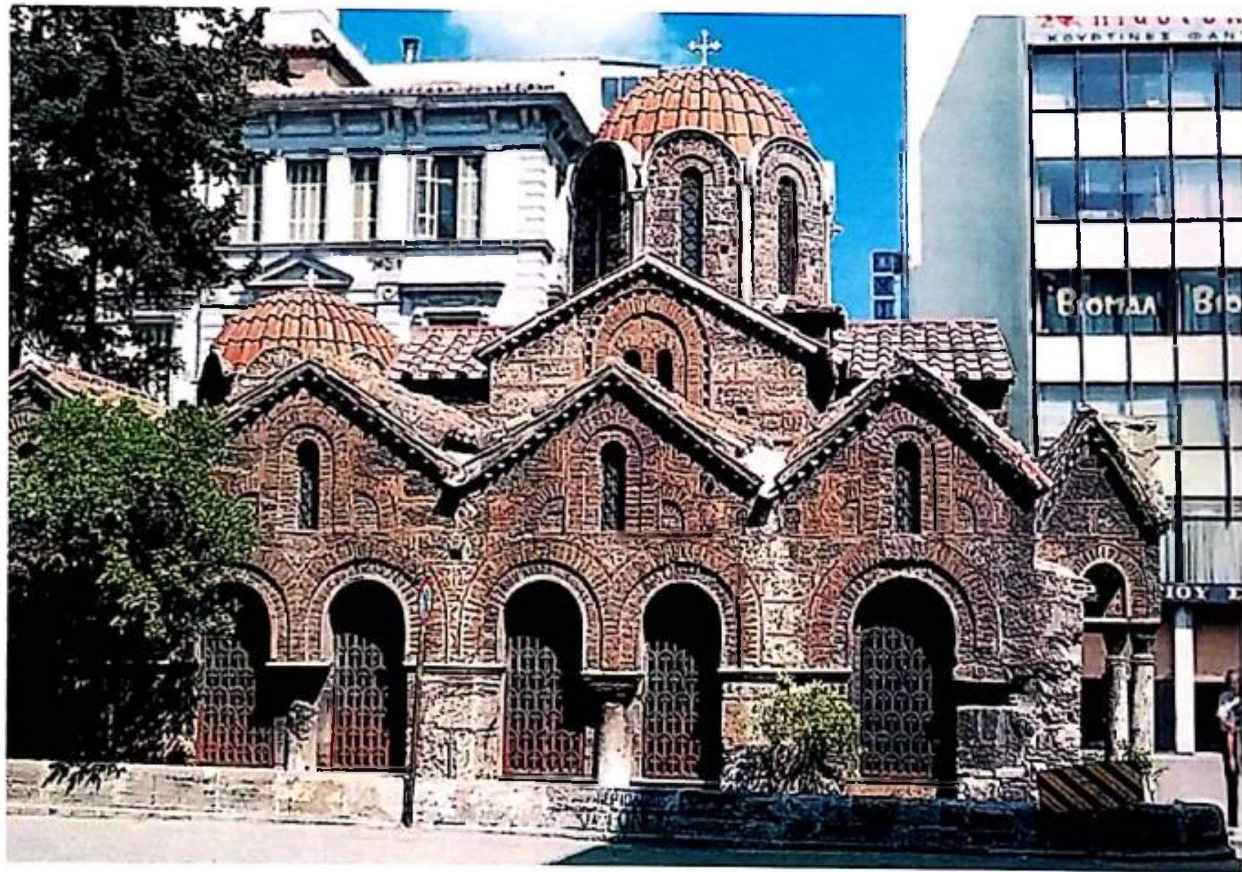
Holy Apostles of Solakis, view from the southeast, early 11th century.

13

Άγιοι Απόστολοι του Σολάκη. Πλινθοπερίκλειστη τοιχοδομία του ναού και διακόσμηση με οδοντωτή ταινία και κουφικά γράμματα (λεπτομέρειες).

Holy Apostles of Solakis, cloisonné masonry of the church and ornamental brickwork of dentil band and Kufic lettering (details).

14

Καπνικαρέα. Η πρόσοψη, μέσα 11ου αι.
(Μουσείο Μπενάκη, Φωτ. αρχείο Λασκαρίνας Μπούρα).

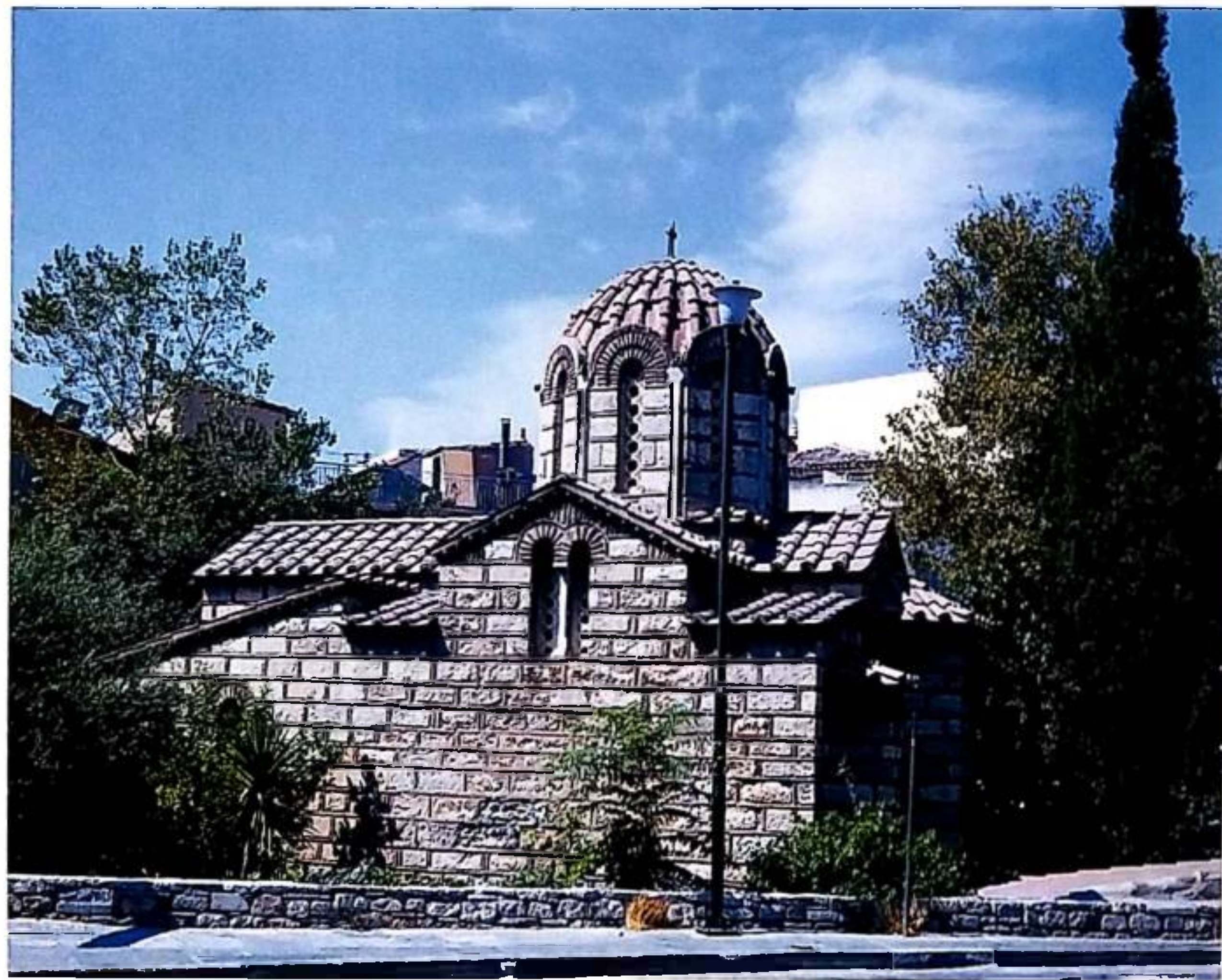
Kapnikarea, façade, mid-11th century.
(Athens, Benaki Museum, Laskarina Boura Photographic Archive).

15

Καπνικαρέα. Λιθογραφία επιχρωματισμένη του Théodore du Moncel, 1843 (Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών, αρ. ευρ. 742).

Kapnikarea. Tinted lithograph by Theodore du Moncel, 1843 (Athens, Museum of the City of Athens, inv. no. 742).

16

Άγιοι Ασώματοι Θησείου.
Νοτιοανατολική όψη, β' μισό 11ου αι.
(Φωτ. Λ. Χατζατουριάν, 2004).

Hagioi Asomatoi, Theseion, southeast side, second half of 11th century
(Photo. L. Hatzatourian, 2004).

17

Άγιοι Ασώματοι Θησείου, νοτιοανατολική όψη.
Υδατογραφία αγνώστου, π. 1835
(Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών, αρ. ευρ. 953).

Hagioi Asomatoi, Theseion, southeast side. Watercolour by an unknown artist, circa 1835
(Athens, Museum of the City of Athens, inv. no. 953).

18

Ναός Μεταμορφώσεως του Σωτήρος.
Λιθογραφία επιχρωματισμένη των S. Rey - A. M. Chenavard,
Voyage en Grèce, Λυόν 1858
(Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 26439).

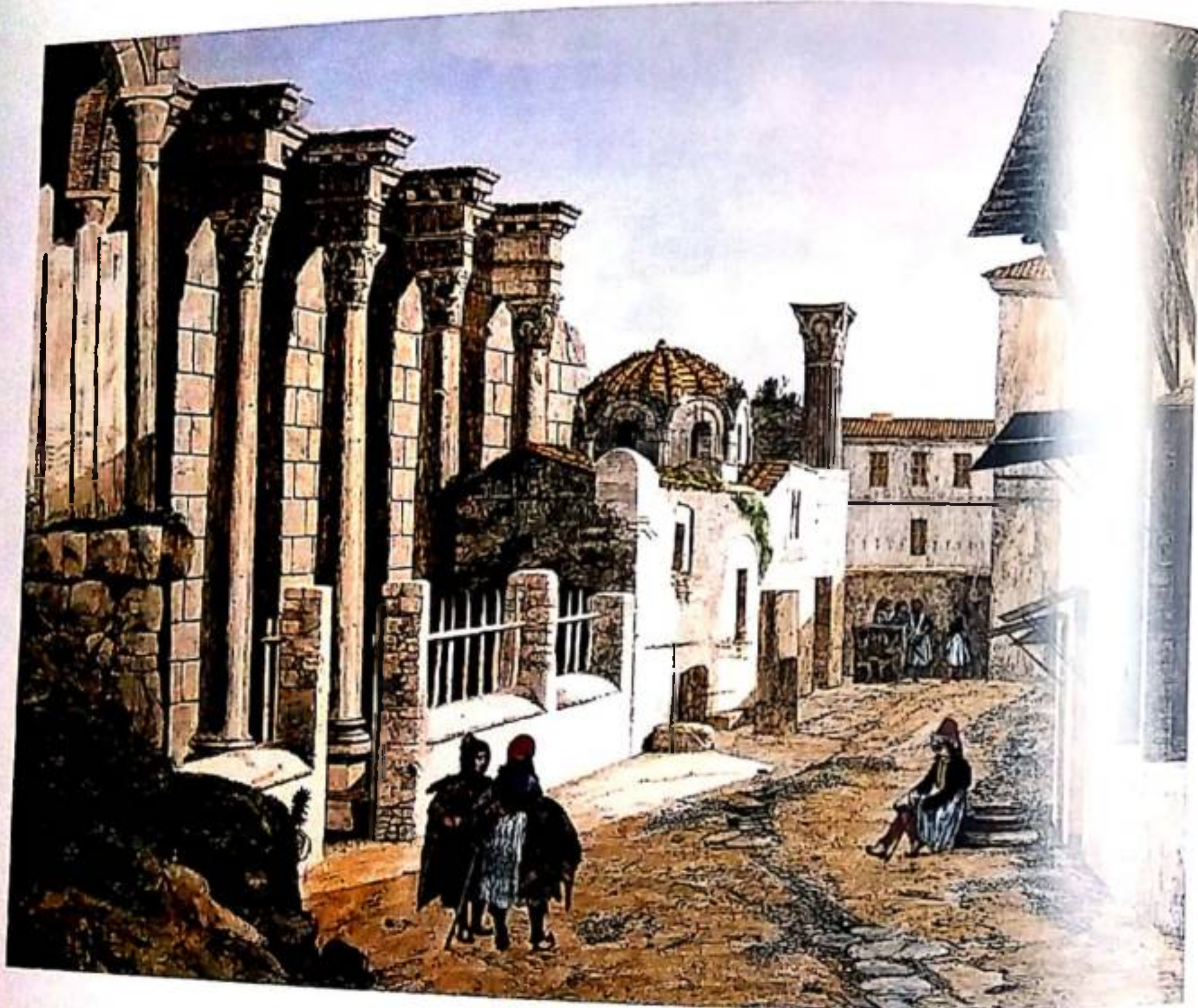
Church of the Transfiguration of the Saviour.
Tinted lithograph by S. Rey – A.M. Chenavard
Voyage en Grèce, Lyon 1858
(Athens, Benaki Museum, inv. no. 26439).

19

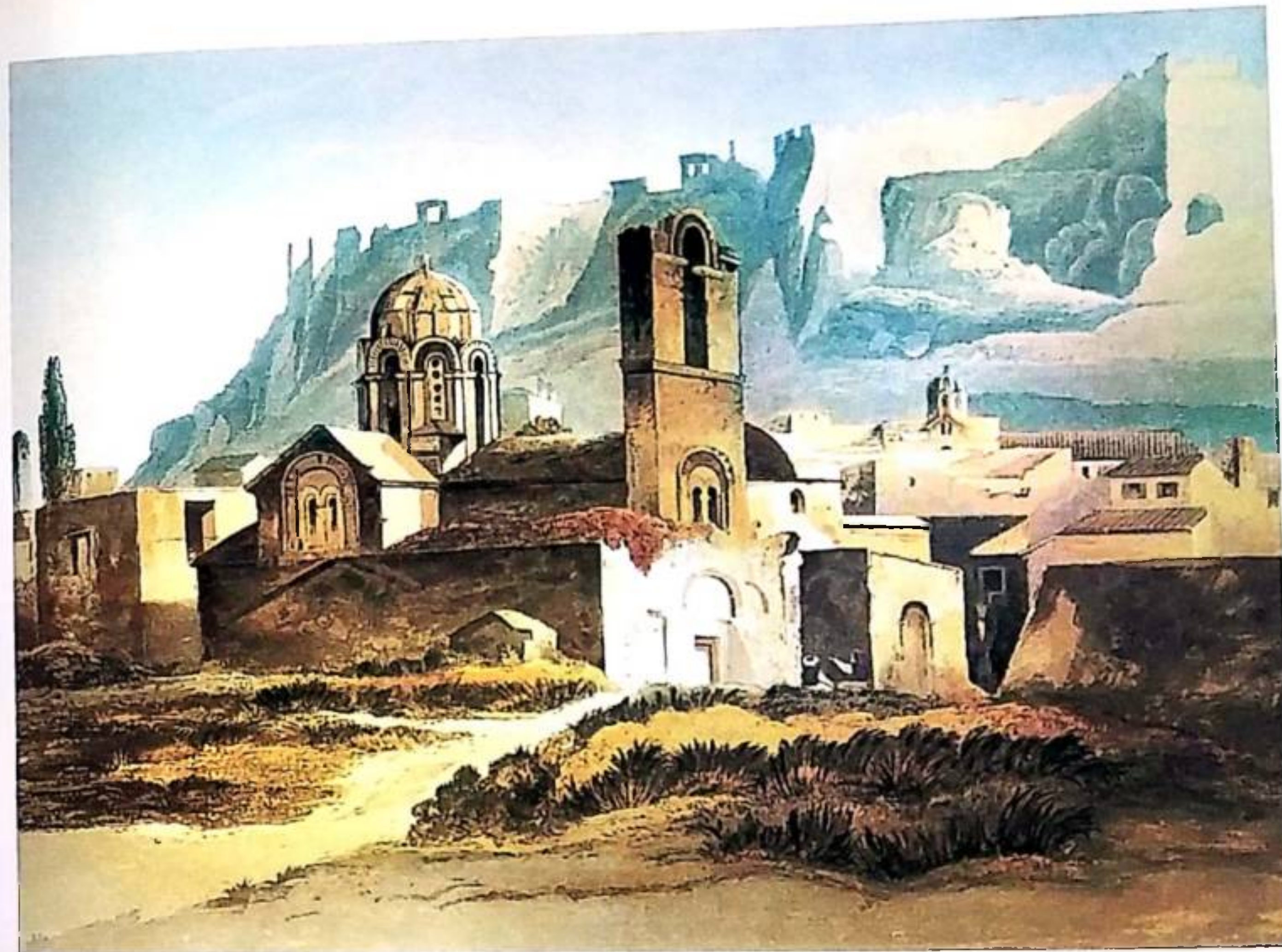
Άγιος Νικόλαος ο Ραγκαβάς. Βόρεια πλευρά, α΄ μισό 11ου αι.
(Φωτ. Μ. Μπαμπούσης, 2004).

St Nicholas Rangavas, north side, first half of 11th century
(Photo. M. Baboussis, 2004).

20

Άγιοι Ασώματοι στα σκαλιά, εξωτερικά του δυτικού τοίχου της Βιβλιοθήκης του Αδριανού.
Χαλκογραφία επιχρωματισμένη του Andrea Gasparini, 1844
(Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών).

Agioi Asomatoi "at the steps", outside the west wall of the Library of Hadrian.
Tinted engraving by Andrea Gasparini, 1844
(Athens, Museum of the City of Athens).

21

Ναός των Ταξιαρχών της Αγοράς. Επιχρωματισμένη ακουατίντα του William Cole, 1833, *Select Views of the Remains of Ancient Monuments in Greece*, London 1835 (Αθήνα, Μουσείο Μπενάκη).

Church of the Taxiarchs in the Agora. Tinted aquatint by William Cole, 1833, *Select Views of the Remains of Ancient Monuments in Greece*, London 1835 (Athens, Benaki Museum).

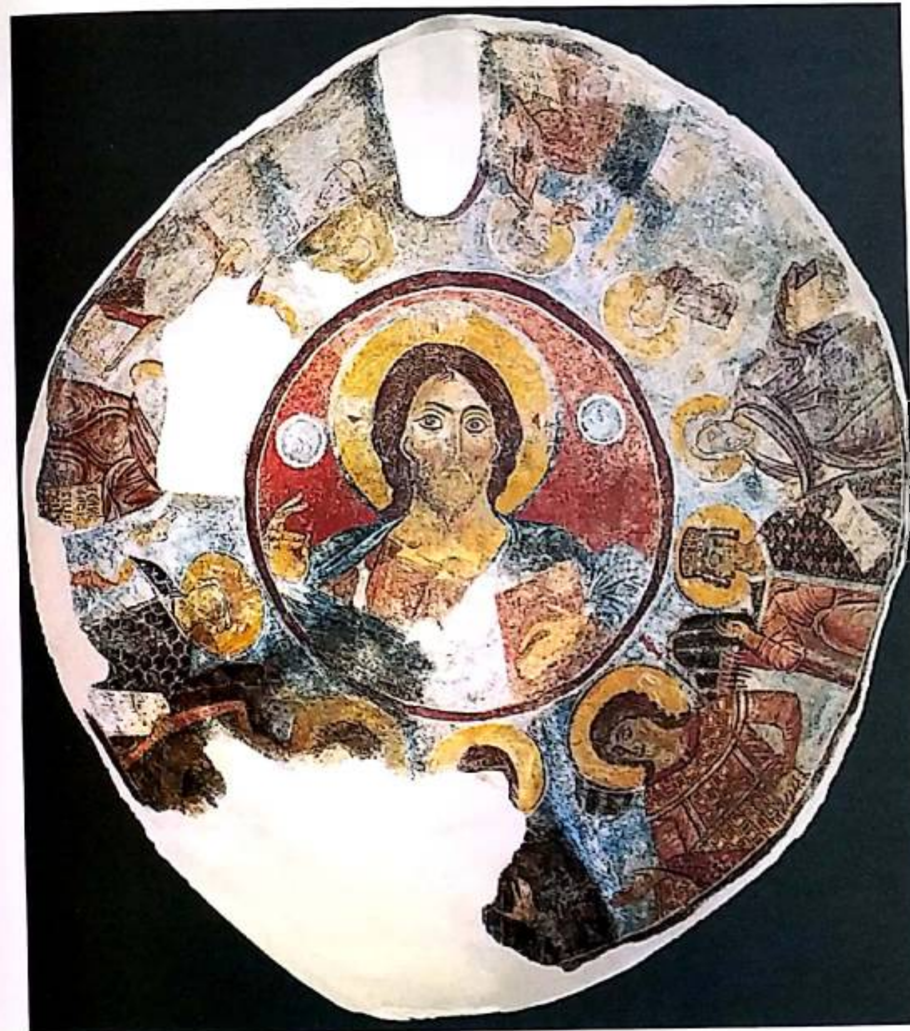

22

Σωτείρα του Λυκοδήμου (Ρωσική Εκκλησία). Βορειοδυτική όψη, 1015-1031 (Φωτ. Λ. Χατζατουριάν, 2004).

Saviour of Lykodemos (Russian church), northwest side, 1015-1031 (Photo. L. Hatzatourian, 2004).

23

Σπηλιά Πεντέλης, Παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου. Αποτοιχισμένος τοιχογραφικός διάκοσμος του τρούλλου (1233/4), Βυζαντινό Μουσείο (*Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004).

Penteli Cave, chapel of St Nicholas, detached wall-painting from the dome (1233/4). Athens, Byzantine Museum (*The World of the Byzantine Museum*, Athens 2004).

24

Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Ανάληψη, λεπτομέρεια με αποστόλους, τοιχογραφία, α' μισό 13ου αι. (*Βυζαντινή Αθήνα*, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 2004)

St John the Theologian, wall-painting of the Ascension, detail of the Apostles, first half of 13th century (*Byzantine Athens*, Byzantine and Christian Museum, 2004).

25

Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος. Έφιππος άγιος, τοιχογραφία, α' μισό 13ου αι. [*Αθήναι. Από την κλασική εποχή έως σήμερα*, Αθήνα 2000].

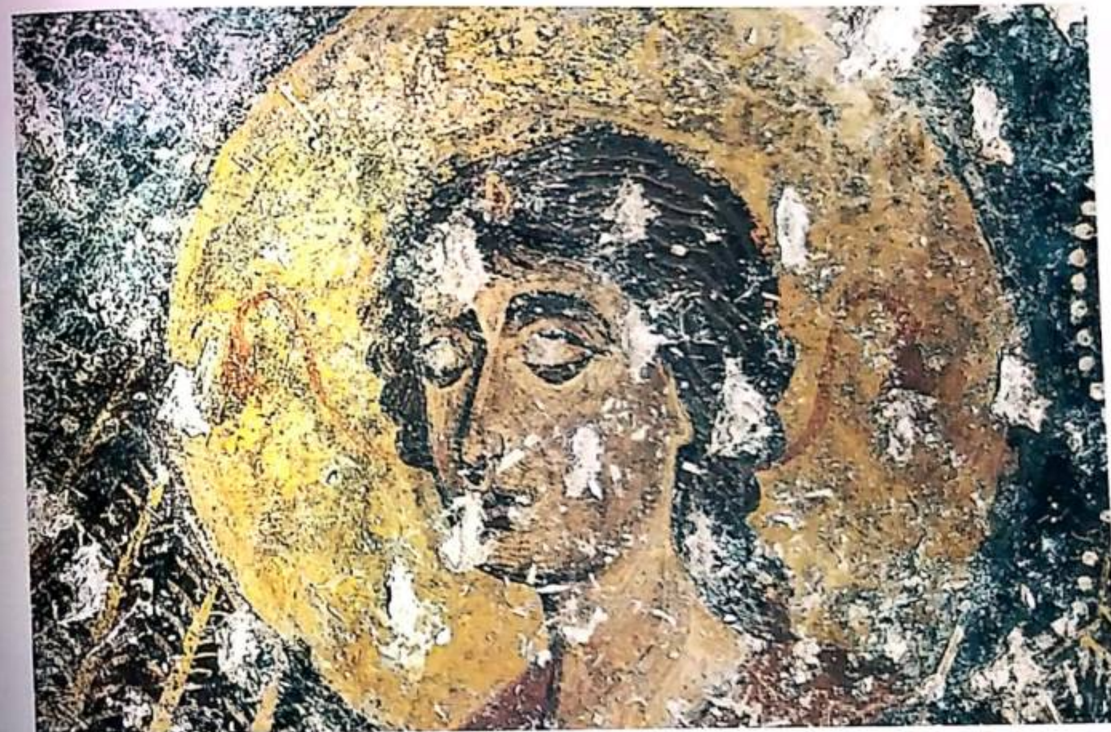
St John the Theologian, wall-painting with an equestrian saint, first half of 13th century (*Athens. From the Classical Period to the Present Day*, Athens 2000).

26

Αγία Μαρίνα στο Θησείο.
Άγγελος, τοιχογραφία,
α΄ μισό 13ου αι.
(*Αθήναι. Από την κλασική εποχή έως σήμερα*, Αθήνα 2000).

St Marina at Theseion,
wall-painting of an angel,
first half of 13th century
(*Athens. From the Classical Period to the Present Day*, Athens 2000).

27

Αγία Μαρίνα στο Θησείο. Λεπτομέρεια πιν. 26
(*Βυζαντινή Αθήνα*, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 2004).

St Marina at Theseion, detail of plate 26
(*Byzantine Athens*, Byzantine and Christian Museum, 2004).

28

Παναγία Γοργοεπήκοος ή Άγιος Ελευθέριος ή Μικρή Μητρόπολη, τέλος 12ου αι. Η πρόσοψη μετά τις εργασίες συντήρησης (Φωτ. Μ. Μπαμπούσης, 2004).

Panaghia Gorgoepekoos or *St Eleutherios* or *Small Metropolis*, late 12th century, the façade after the conservation works (Photo. M. Baboussis, 2004).

29

Παναγία Γοργοεπήκοος. Τμήμα του γλυπτού διακόσμου της πρόσοψης, μετά τις εργασίες συντήρησης (Φωτ. Μ. Μπαμπούσης, 2004).

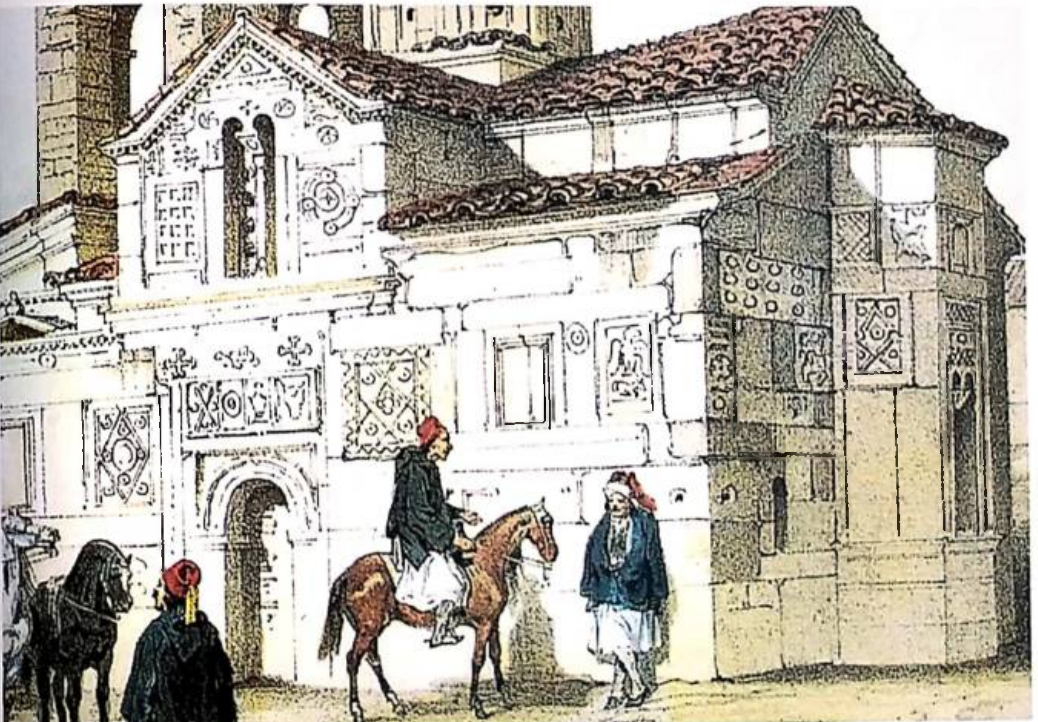
Panaghia Gorgoepekoos, part of the sculpted decoration of the façade, after the conservation works (Photo. M. Baboussis, 2004).

30

Παναγία Γοργοεπήκοος. Λιθογραφία επιχρωματισμένη του Theodore du Moncel, 1843 (Μουσείο της Πόλεως των Αθηνών).

Panaghia Gorgoepekoos. Tinted lithograph by Theodore du Moncel, 1843 (Athens, Museum of the City of Athens).

31

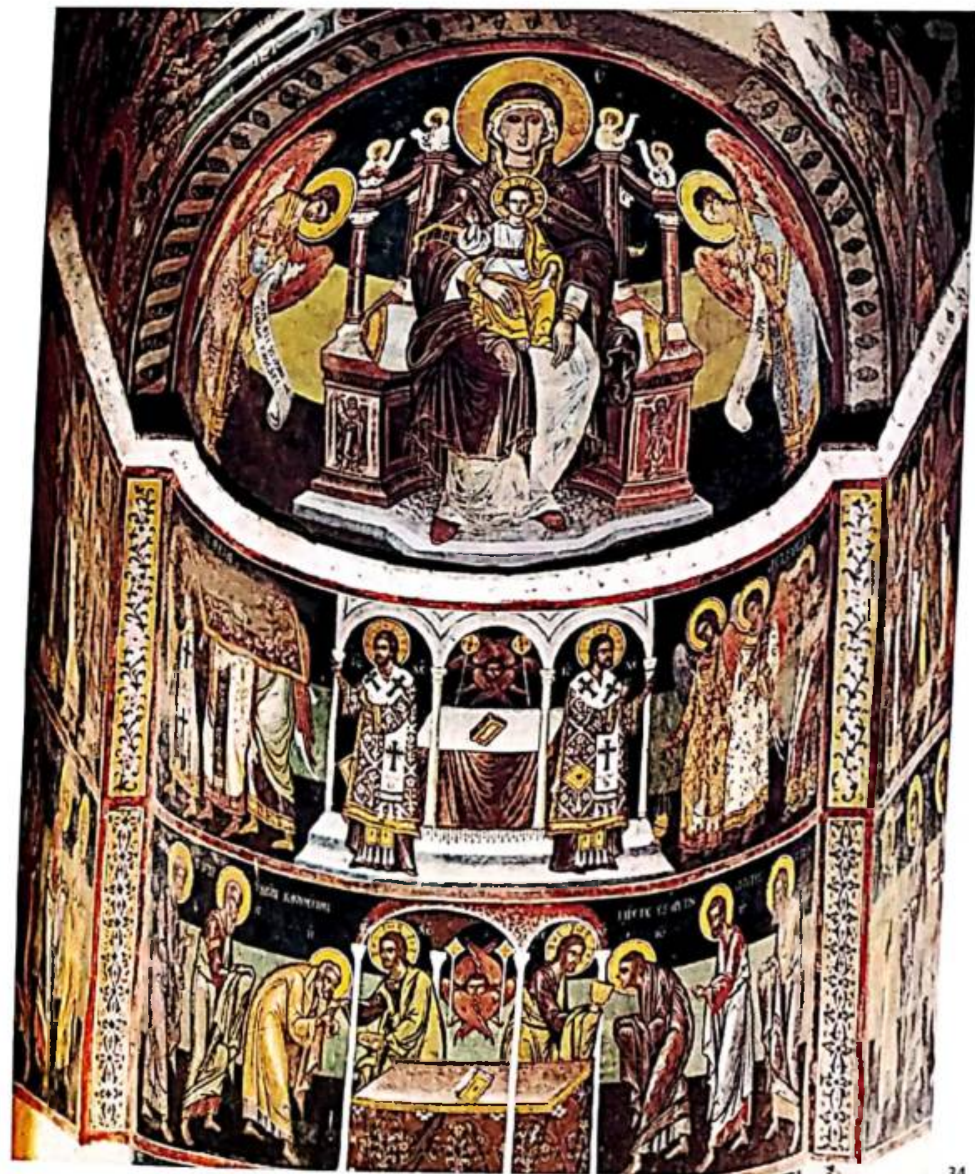
Παναγία Γοργοεπήκοος, λεπτομέρεια πίν. 30.

Panaghia Gorgoepekoos, detail of plate 30.

Kaisariani monastery. Nave, wall-paintings decorating the dome, early 18th century [illegible] From the Classical Period to the Present Day, Athens 2000).

34

Μονή Καισαριανής, κυρίως ναός. Τοιχογραφικός διάκοσμος της αψίδας, αρχές 18ου αι. (*Αθήναι. Από την κλασική εποχή έως σήμερα*, Αθήνα 2000).

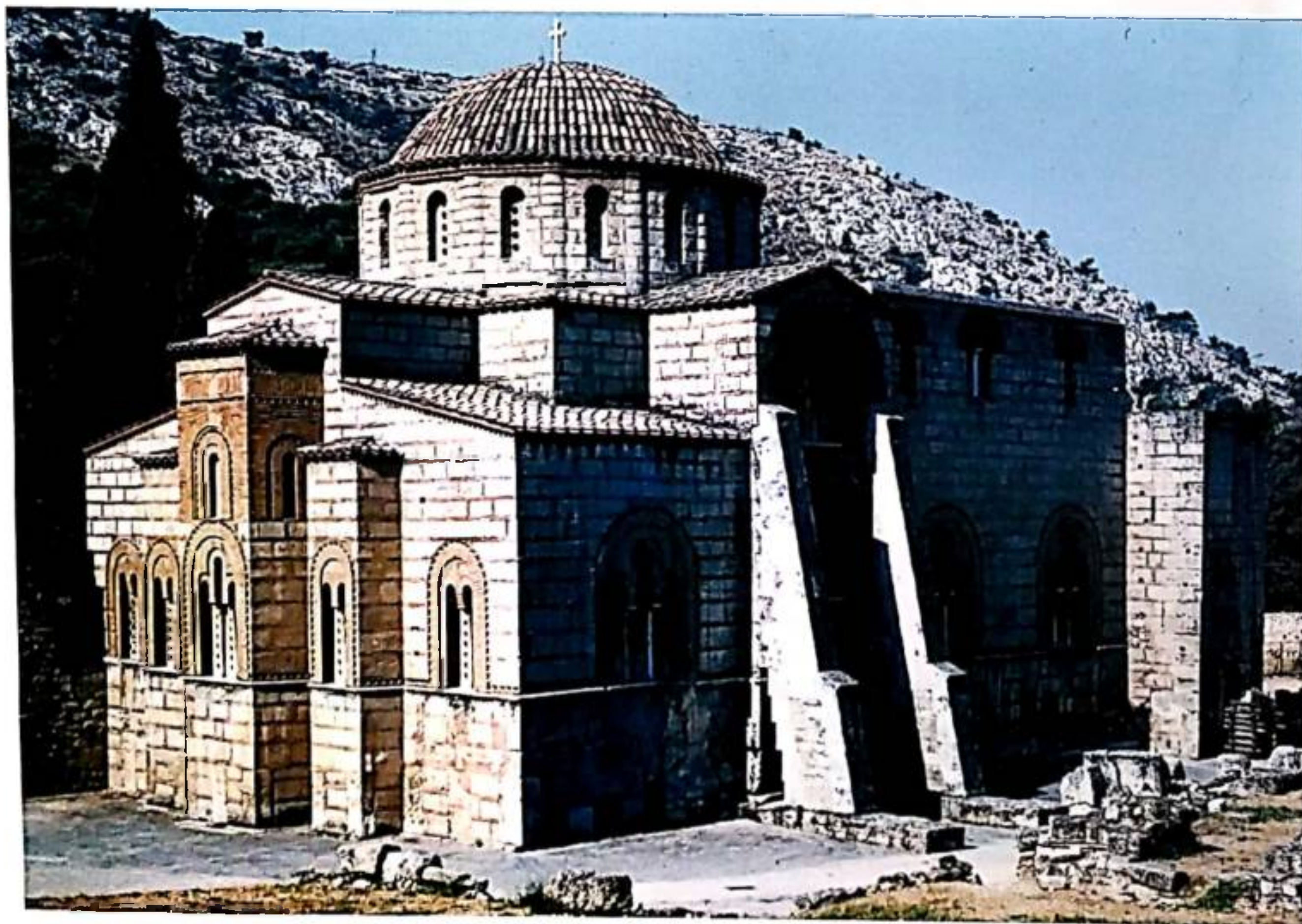
Kaisariani monastery, nave, wall-paintings decorating the apse, early 18th century (*Athens. From the Classical Period to the Present Day*, Athens 2000).

35

Μονή Καισαριανής, νάρθηκας. Η παραβολή του Ασώτου, τοιχογραφία του Ιωάννη Ύπατου, 1682 (Μουσείο Μπενάκη, Φωτ. αρχείο Λασκαρίνας Μπούρα).

Kaisariani monastery, narthex, wall-painting of the Parable of the Prodigal Son, by Ioannis Hypatos, 1682 (Athens, Benaki Museum, Laskarina Boura Photographic Archive).

36

Καθολικό της Μονής Δαφνίου. Άποψη από τα βορειοανατολικά, τέλος 11ου αι. (Μουσείο Μπενάκη, Φωτ. αρχείο Λασκαρίνας Μπούρα).

Katholikon of the Daphni monastery, view from the northeast, late 11th century (Athens, Benaki Museum, Laskarina Boura Photographic Archive).

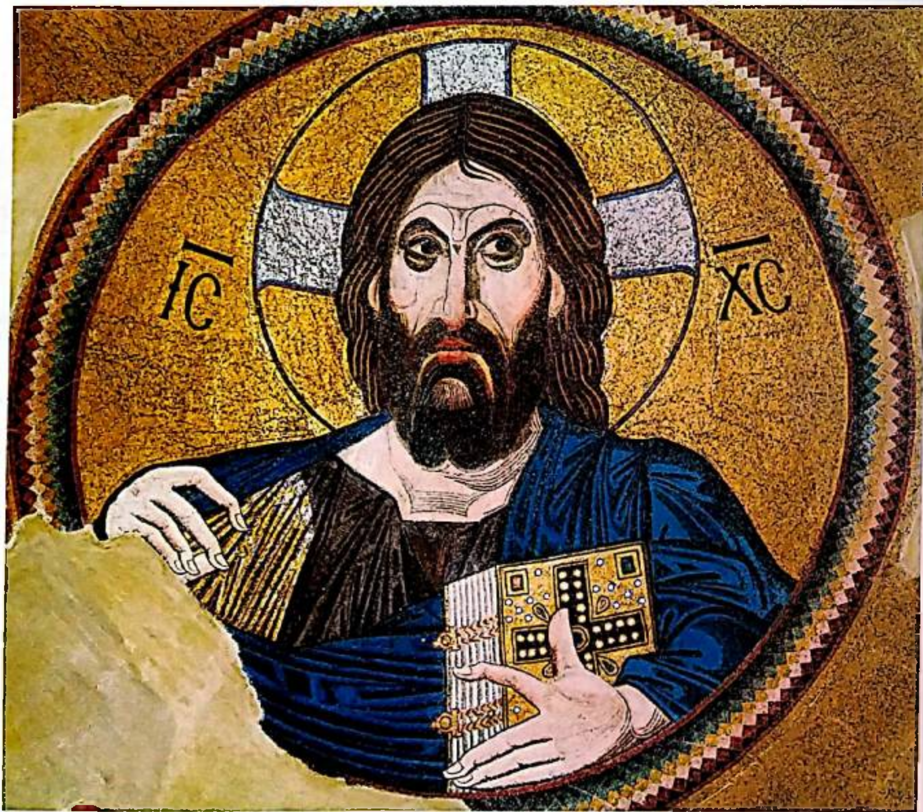

37

Μονή Δαφνίου, γενική άποψη. Λιθογραφία επιχρωματισμένη του Théodore du Moncel, 1843 (Μουσείο Μπενάκη, αρ. ευρ. 23714).

Daphni monastery, general view. Tinted lithograph by Theodore du Moncel, 1843 (Athens, Benaki Museum, inv. no. 23714).

38

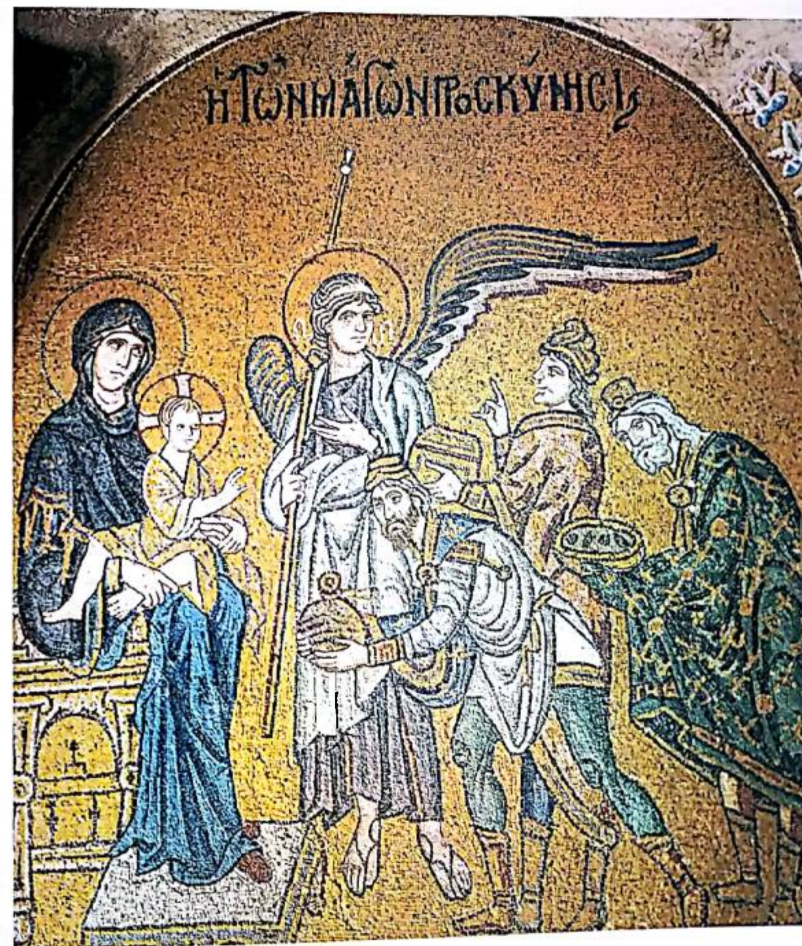
Μονή Δαφνίου. Ο Παντοκράτορας στον τρούλλο, ψηφιδωτό, τέλος 11ου αι.

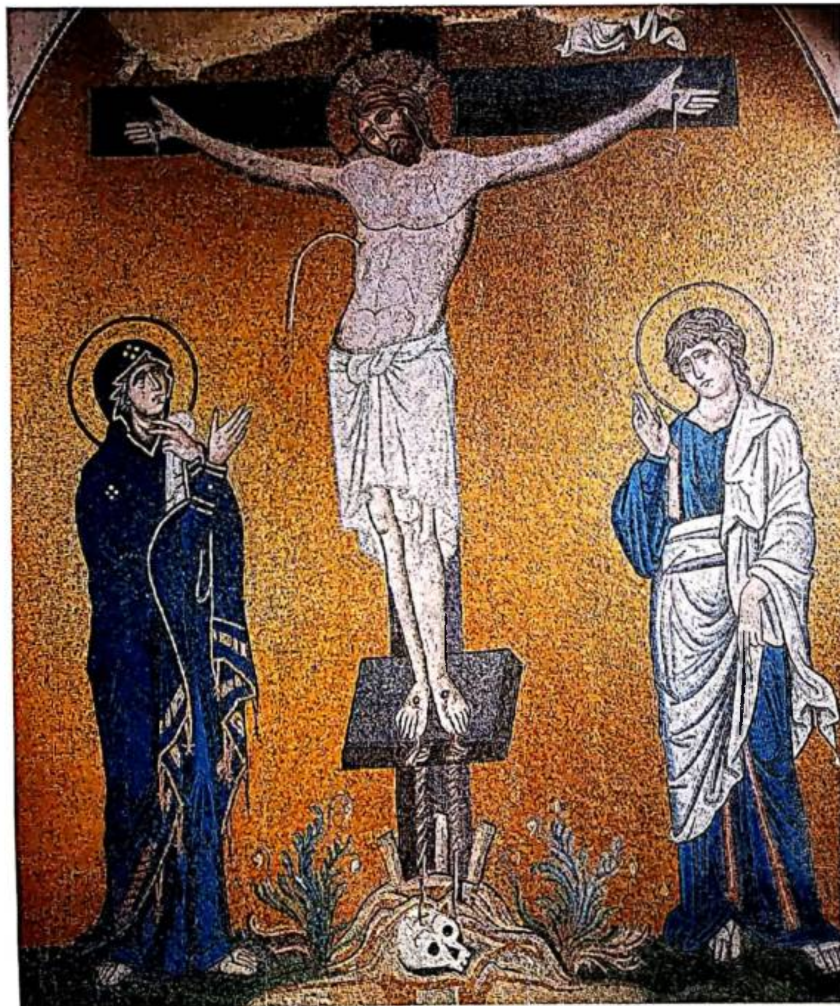
Daphni monastery, the Pantocrator in the dome, mosaic, late 11th century.

Μονή Δαφνίου. Η Προσκύνηση των Μάγων, ψηφιδωτό, τέλος 11ου αι.

Daphni monastery, the Adoration of the Magi, mosaic, late 11th century.

39

40

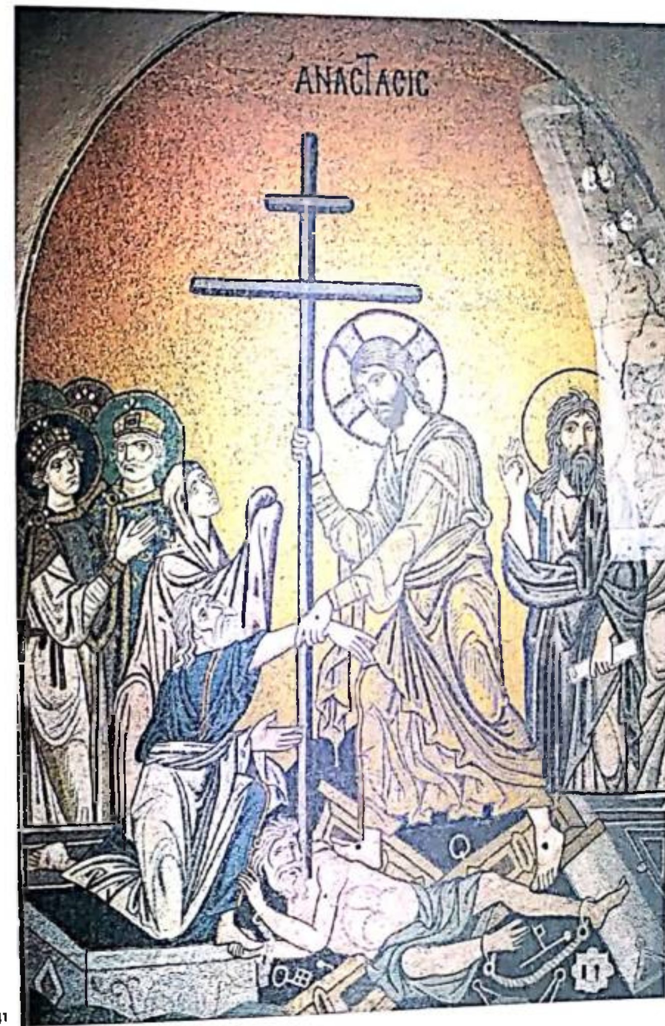
Μονή Δαφνίου.
Η Σταύρωση, ψηφιδωτό,
τέλος 11ου αι.

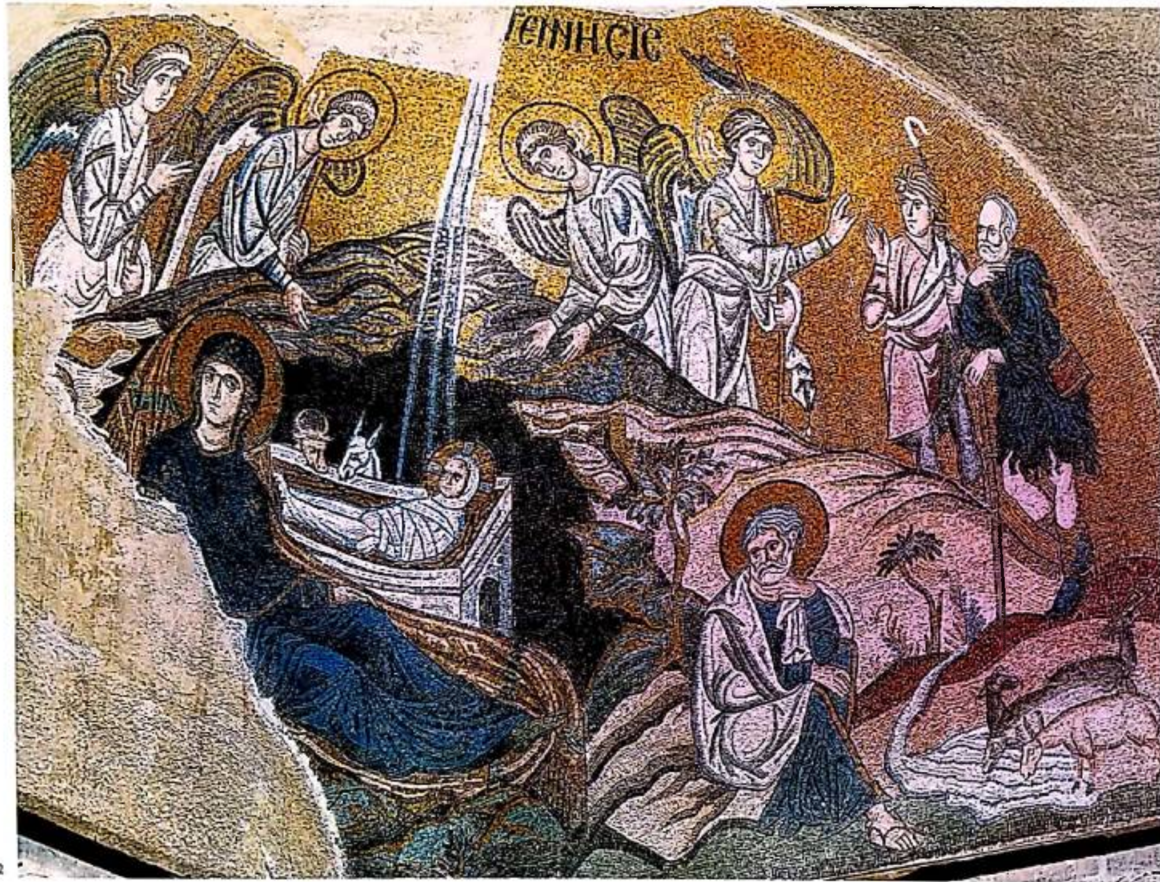
Daphni monastery,
the Crucifixion, mosaic,
late 11th century.

Μονή Δαφνίου. Η Ανάσταση
(Εις Άδου Κάθοδος), ψηφιδωτό,
τέλος 11ου αι.

Daphni monastery,
the Resurrection, mosaic,
late 11th century.

41

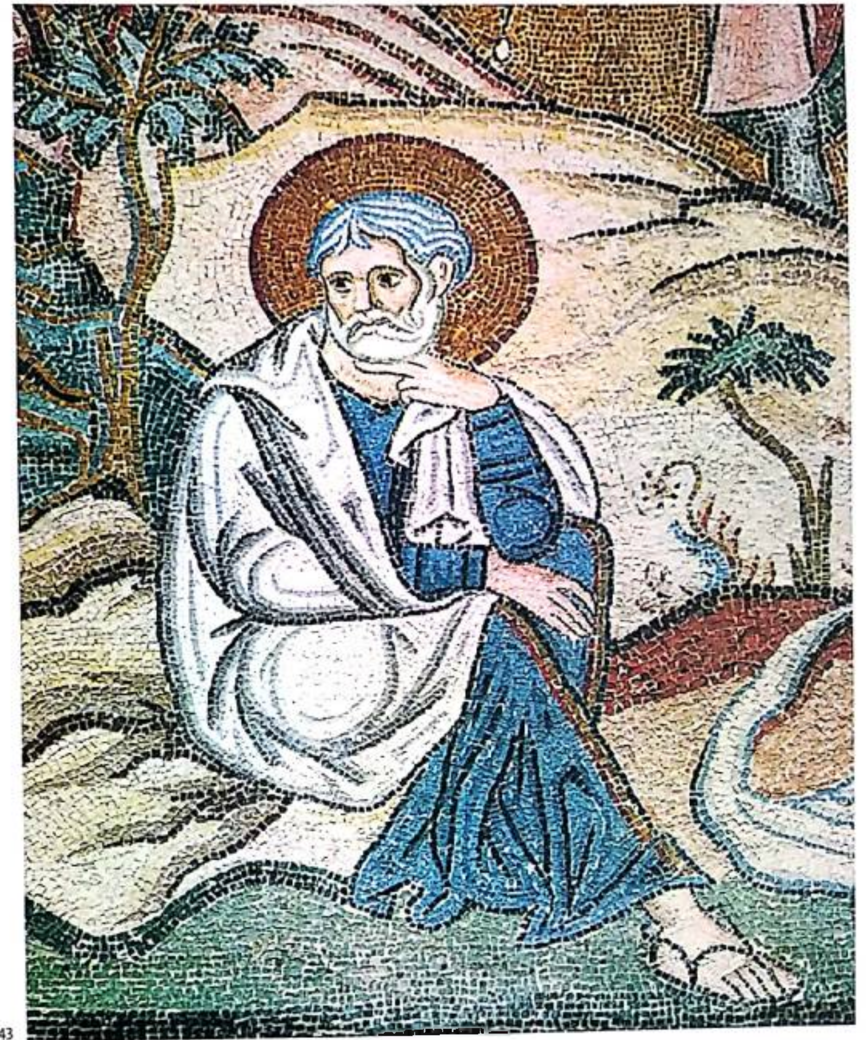
42

Μονή Δαφνίου. Η Γέννηση του Χριστού, ψηφιδωτό, τέλος 11ου αι.

Daphni monastery, the Nativity of Christ, mosaic, late 11th century.

Μονή Δαφνίου. Ο Ιωσήφ, λεπτομέρεια πίν. 42.

Daphni monastery, Joseph, detail of plate 42.

43

44

Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι. Άποψη από τα νοτιοανατολικά, τέλος 12ου αι.

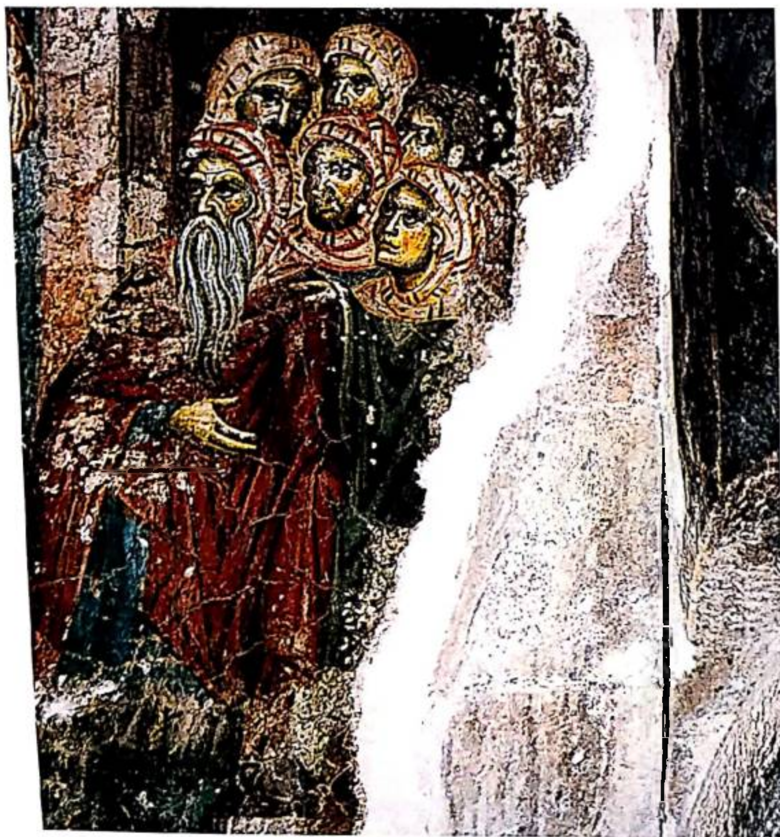
Omorphe Ekklesia at Galatsi, view from the southeast, late 12th century.

45

Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι. Ο Χριστός Παντοκράτωρ στον τρούλλο, τοιχογραφία, τέλος 13ου αι.

Omorphe Ekklesia at Galatsi, Christ Pantocrator in the dome, wall-painting, late 13th century.

46

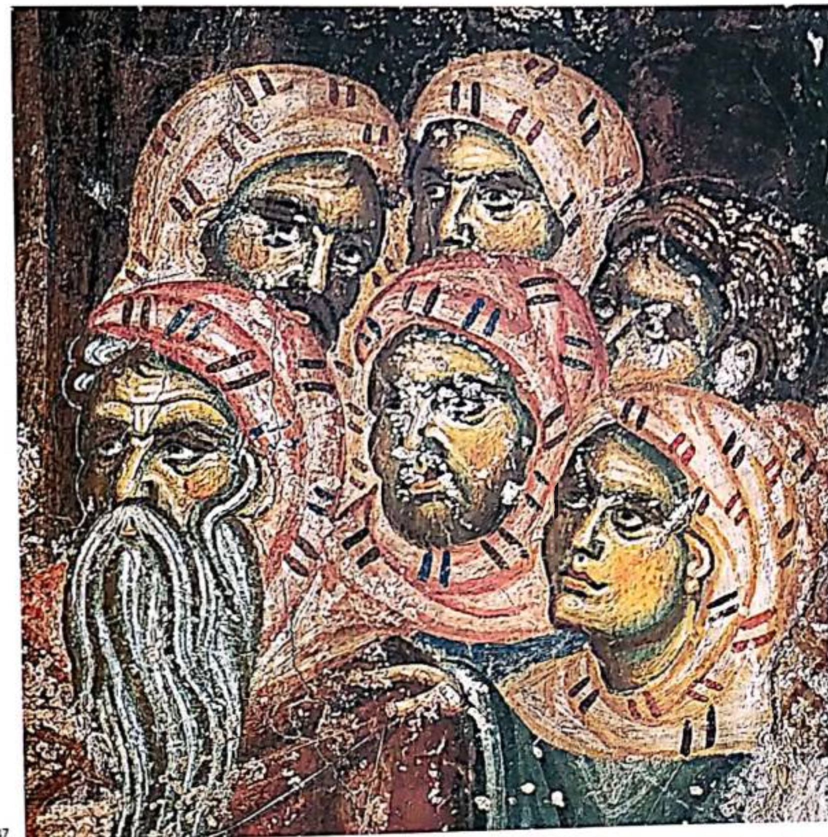
Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι.
Οι Ιουδαίοι στην πύλη
της Ιερουσαλήμ, λεπτομέρεια
της Βαϊοφόρου, τοιχογραφία,
τέλος 13ου αι.

Omorphe Ekklesia at Galatsi,
the Jews at the Gate of
Jerusalem, detail from
the Entry into Jerusalem,
wall-painting, late 13th century.

Όμορφη Εκκλησιά
στο Γαλάτσι.
Οι Ιουδαίοι,
λεπτομέρεια πίν 46.

Omorphe Ekklesia
at Galatsi,
the Jews,
detail of plate 46.

47

48

Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι. Ο Μυστικός Δείπνος, τοιχογραφία, τέλος 13ου αι.

Omorphe Ekkklesia at Galatsi, the Last Supper, wall-painting, late 13th century.

Όμορφη Εκκλησιά στο Γαλάτσι. Αρχάγγελος, τοιχογραφία, τέλος 13ου αι.

Omorphe Ekkklesia at Galatsi, Archangel, wall-painting, late 13th century.

49

ΑΘΗΝΑ: Χάρτης βυζαντινών μνημείων και θέσεων (*Βυζαντινή Αθήνα*, Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο, 2004).

ATHENS: Map of Byzantine monuments and sites (*Byzantine Athens*, Byzantine and Christian Museum, 2004).

1. Καπνικαρέα
2. Παναγία Γοργοεπήκοος ή Άγιος Ελευθέριος ή Μικρή Μητρόπολη
3. Άγιοι Θεόδωροι
4. Σώτειρα Λυκοδήμου
5. Άγιοι Ασώματοι
6. Άγιοι Απόστολοι Σολάκη
7. Παναγία Αθηνιώτισσα
8. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος
9. Αγία Μαρίνα
10. Μεγάλη Παναγία (Τετράκογχο)
11. Βασιλική Ιλισσού
12. Μονή Πετράκη
13. Μεταμόρφωση του Σωτήρος (Σωτηράκης)
14. Άγιοι Ανάργυροι ή Μετόχι του Παναγίου Τάφου
15. Ωρολόγιο του Ανδρονίκου Κυρρήστου (Πύργος των Ανέμων)
16. Νεκροταφείο στην οδό Βούρβαχη
17. Φρέαρ οδού Ηρώδου Αττικού
18. Υστερορωμαϊκό τείχος
19. Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο

1. Kapnikarea
2. Panaghia Gorgoepekoos or St Eleutherios or Small Metropolis
3. Hagioi Theodoroi
4. Soteira Lykodemou
5. Hagioi Asomatoi
6. Hagioi Apostoloi of Solakis
7. Panaghia Atheniotissa
8. Hagios Ioannis o Theologos
9. Hagia Marina
10. Megale Panaghia
11. Ilissos Basilica
12. Petrakis monastery
13. Metamorphosis tou Sotera
14. Hagioi Anargyroi or Dependency of the Holy Sepulchre
15. Horologion of Andronicos Kyrrhestos (Tower of the Winds)
16. Cemetery in Vourvache Street
17. Well in Herodou Attikou Street
18. Late-Roman Wall
19. Byzantine and Christian Museum

ISBN 960-87969-2-X